# ગોરક્ષાકલ્પતરુ

[ગાંધીજીકૃત પ્રસ્તાવના સહિત]

લેખક

દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી

धात्र्य सर्वस्य लोकस्य गावो मातैव सर्वदा ।
अन्नदा विश्वलोकस्य तासा पुत्रा महाबला ॥



અખિલભારત ગોરક્ષામંડળ
સાબરમતી

# અનુક્રમણિકા

## વર્તમાન ચર્ચા

પશુવધ–તેનાં કારણ તથા નિવારણ ઇત્યાદિ

गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ॥

# પ્રસ્તાવના

નવજીવનના વાચનાર કેટલાક ગોસેવકોની માગણીથી આ લેખો નવજીવનમાંથી એકઠા કર્યા છે. ભાઈ વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈએ નવજીવનના પાના ભર્યા તે નથી લખ્યા, પણ અખિલભારત ગોરક્ષામંડળના મંત્રી તરીકેના પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાને અર્થે કરેલા સૂક્ષ્મ અભ્યાસનું તે ફળ છે. ગોરક્ષા કરવાના ધર્મ ને વ્યવહારૂ ઉપાય ક્યા છે ને તેનો અમલ કેમ કરી શકાય તે આ લેખો ધ્યાનપૂર્વક વાચનાર સહેજે સમજી શકે તેમ છે. જ્ઞાન વિનાની ભક્તિ કાગળના ફૂલ જેવી સમજવી. ગોભક્તિ તેમાં અપવાદરૂપે નથી.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાબરમતી
ફાગણ વ. ૯ સં. ૧૯૮૪

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
સ્વામી આનંદ, નવજીવન મુદ્રણાલય,
સારંગપુર સરખીગરાની વાડી અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૧૧૦૦

સં ૧૯૮૪
1928

શિરછત્ર તીર્થસ્વરૂપ માતુશ્રી

સન્તોકબાઈને

ચરણે

## આદિપર્વ



## પરિશિષ્ટપર્વ

# વર્તમાન ચર્ચા

# પશુવધ

## તેનાં કારણ તથા નિવારણ

### ૧

### ચામડાની કહાણી

મુખ્યત્વે કરીને ચામડાને અર્થે પશુવધ થાય છે. ચામડાની પીઠ જેમ તેજ થાય તેમ કતલ વધે. પંજાબ પ્રાંતમાં બોર્ડ ઑફ ઇકૉનૉમિક ઇન્ક્વાયરીએ લાહોરના દૂધ વિષયે પંડિત શિવદત્તકૃત એક સરસ નિબંધ પ્રકટ કર્યો છે, તેમાંથી નીચલો કોઠો ઉતાર્યો છે, જેમાં ગાયના ચામડાના ભાવની તથા ગાયની કતલની તુલના કરી છેઃ

| વર્ષ | લાહોરમાં ગાયના ચામડાનો જથાબંધ ભાવ | ગાય તથા વાછડાની કતલ |
|---|---|---|
| ૧૯૧૫ | રૂ. ૩૭ા | ૬,૯૩૫ |
| ૧૯૧૬ | ૪૦ા | ૮,૦૨૨ |
| ૧૯૧૭ | આંકડા મળતા નથી | ... |
| ૧૯૧૮ | ૩૬ | ૬,૪૬૫ |
| ૧૯૧૯ | ૩૪ | ૮,૫૦૫ |
| ૧૯૨૦ | ૩૯ | ૭,૯૫૨ |

આ આંકડાનું વિવેચન કરતાં શિવદત્તભાઇ લખે છેઃ

"એમ જણાય છે કે ગાયના ચામડાના ભાવ તથા ગાયની કતલ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. ૧૯૧૯માં કતલ વધી

એનું કારણ એમ હતું કે અમેરિકન ગાયના ચામડા એ વર્ષે વધારે મોઘા હતા, અને અહી દુષ્કાળને લીધે ચારાની ભારે અછત થઈ ગઈ હતી, અને ઢોર બહુ જ સોઘા થઈ પડયા હતા ”

કતલ થયેલા ઢોરના ચામડા મોટે ભાગે હિંદુસ્તાનમા જ કમાવે છે, અને એના બનાવેલ જોડા આપણે આજ પહેરીએ છીએ એટલે દયાધર્મને માનનાર સર્વ લોકોનું કર્તવ્ય છે કે કેવળ મરેલા ઢોરના ચામડા કમાવનારા ચર્માલય (ટૅનરી) સ્થાપવા, અને ઉપકારી પશુઓના લોહીથી દૂષિત ન થયેલા જોડા પૂરા પાડવા દયાધર્મી સાહુકારોએ આ ઉદ્યોગ અવશ્ય કરવો ઘટે મરેલા ઢોરના ચામડા સચવાય અને વપરાય તો પછી કેવળ ચામડાને જ અર્થે કતલ થાય છે તે તદ્દન બંધ થાય

ત્યાથી ચાલતા, કરોડો રૂપિયાના ચામડા પરદેશ ચડે છે, અને આ નીકાસને ‘દયાળુ’ અગ્રેજ સરકારની ઉધી રાજનીતિ સપૂર્ણ ટેકો આપે છે. સયુક્ત પ્રાતના ઉદ્યોગ અધિકારી મિ૰ સિલ્વર ૧૯૧૨મા ભાષણ કરતા આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા"

“તમે કોઈ દિવસ જોયુ છે કે કેવળ કાચો માલ પરદેશ ચડાવનાર વેપારીને સહાયતા કરવાને અર્થે જ રેલવેઓ ભાડા નક્કી કરે છે? ‘રેલવે ગુડ્ઝ ટૅરિફ્ઝ’ એ નામના માણસને ગૂચવી નાખે એવા ચોથા તમે ઉથલાવો તો જાણો કે દેશના અતપ્રદેશમાથી સમુદ્રકાઠે આપણી નીપજમાત્ર લઈ જવાનું ભાડુ રેલવેઓ ખાસ ઓછુ રાખે છે અને પરિણામે કાચો માલ પરદેશ જાય છે અને પરદેશી ઉદ્યોગને

પોષે છે. વારંવાર એમ બને છે કે રેલવેઓની આ નીતિને પરિણામે આપણે આપણા કાચા માલ ઉપર ઉદ્યોગહુન્નર કરી શકતા નથી; એટલું કામ આપણા મજૂરવર્ગના હાથથી જાય છે, અને ઉદ્યોગથી આર્થિક લાભ થાય તે પણ આપણે લઈ શકતા નથી”

બાબુ વિક્રમાદિત્યસિંહે કાનપુરમા ભારતીય હુન્નરઉદ્યોગ કમિશન* આગળ જુબાની આપતા નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:

“કાચા ચામડા દિલ્હી તથા કાનપુરથી હાવડા લઈ જવા હોય તો રેલવે અનુક્રમે મણ દીઠ સાડા સાત અને સવા પાચ આના લ્યે છે. પણ દિલ્હીથી કાનપુર આણવા હોય તો અંતર માત્ર ૨૭૧ માઇલનું હોવા છતા મણે પાચ આના આઠ પાઈ લ્યે છે. દિલ્હી કે કાનપુરથી હાવડા સુધી સો માઇલે નવ પાઈ, પણ દિલ્હીથી કાનપુરની છત્રીશ માઇલે નવ પાઈ થઈ. કાનપુરથી હાવડા ૬૩૩ માઇલ, એનું ભાડું સવા પાચ આના અને દિલ્હીથી કાનપુર ૨૭૧ માઇલ એના પાચ આના ને આઠ પાઈ! ચામડા આપણા દેશમા જ કમાવાય અને આપણા ભૂખે મરતા લોકોને રોજી મળે એ વસ્તુને અશક્ય કરી મૂકવા માટે કાનપુરથી હાવડા કમાવેલ ચામડુ લઈ જવુ હોય તો રેલવે મણે એક રૂપિયો લ્યે છે. એટલે કાચુ ચામડુ કાનપુરથી હાવડા લઈ જવુ હોય તો સવા પાચ આના બેસે ને કમાવેલ ચામડુ એટલે જ અતરે લઈ જવુ હોય તો એક રૂપિયો બેસે.”

જે સ્થિતિ ચામડાની છે તે જ અનાજ, રૂ, ઇત્યાદિની પણ છે

* ‘મિનિટ્સ ઑફ એવિડન્સ,’ પુસ્તક ૧લું, પાનું ૨૭૧મું

૧૯૧૯-૨૦ મા આશરે તેર કરોડ રૂપિયાની કિમ્મતના ગાયના ચામડા નગ એક કરોડ અને ચુમાળીશ લાખ, આશરે પોણાબે કરોડની કિમ્મતના ભેસના ચામડા નગ સોળ લાખ ઉપર, અને નેવુ લાખ ઉપરની કિમ્મતના વાછડાના ચામડા નગ અઠ્ઠાવીશ લાખ ઉપર પરદેશ ચડ્યા હતા જગતને ચામડાનો ખપ છે તેનો ત્રીજો ભાગ હતભાગ્ય હિન્દુસ્તાન પૂરો કરે છે એમ કહે છે, અને જગતને ચામડાની એવી તીવ્ર ભૂખ છે કે તે કેમેય ધરાતું નથી, તથા અનેક પશુઓનો ભોગ લીધા જ કરે છે

૧૮૯૯-૧૯૦૦ મા એક હન્ડ્રેડવેઇટ (આશરે પોણા ત્રણ મણ) નીકાસ થતા ચામડાનો ભાવ ૪૦॥ રૂપિયા હતો તે વધીને ૧૯૧૩-૧૪ મા ૭૩॥ રૂપિયા થયો કલકત્તામા અધમણ ચામડાનો ભાવ ૧૮૮૭ મા રૂ ૮-૩-૧ હતો તે ૧૯૦૬ મા રૂ ૧૬-૦-૧૦ થયો.

## ૨

## લોહીએ રંગેલા જોડા (અ)

ભારતીય હુન્નરઉદ્યોગ કમિશન આગળ બંગાળ તથા મધ્યપ્રાન્તમાં જે પૂરાવો પડ્યો હતો તેમાંથી કેટલાક ઉતારા નીચે આપ્યા છે. એ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે પહેરીએ છીએ તે સરસ જોડા, તેમજ જેને હાથમાં રાખી ફૂલણજી થઈને ચટકતી ચાલે ચાલીએ છીએ તે સુંદર હૅંડબૅગ, તથા જેમાં આપણા ખાદીના કે બીજાં 'આછા ચીર' સાચવીએ છીએ તે ચામડાના પટારા,—એને પેટી કહીએ તો એનું અપમાન થાય,—આ સર્વ વસ્તુઓ કેવળ નિર્દોષ જ નહિ પણ ઉપકારી પશુઓના રક્તથી દૂષિત હોય છે. મૂઢતાને વશ થઈને ભલે જોયું ન જોયું કરીએ, પણ એક દિવસ પરમેશ્વર આપણને અવશ્ય પૂછશે જ.

(પૃ૦ ૮૫ કલકત્તાની નેશનલ ટૅનરીવાળા દાસબાબુ)

પ્ર૦ તમે કહો છો કે તમે ચામડાં અહીંથી જ ખરીદો છો, એ કામ પણ તમે જ કરો છો?

ઉ૦ હું વખતોવખત કતલખાને જાઉં છું અને ખરીદી કરું છું.

પ્ર૦ તમે ચામડું તૈયાર કરવામા તેમ ખરીદ કરવામા પણ કુશળ છો ?

ઉ૦ . . ઢોર હજી જીવતા હોય ત્યા ચામડા ખરીદવાની કલકત્તામા રીત છે ઢોરને કતલખાને લઈ જાય છે, ત્યા હુ તેમને જોઈ લઉં છુ ને તેમાથી પસદ કરીને ચામડા વેચાતા રાખું છુ સૂકવેલ ચામડામાથી ચીણવાનું કામ વધારે કઠણ છે

( પૃ૦ ૩૪૨, ડા૦ નીલરતન સરકાર )

ક્રોમ ચામડું કમાવવાને સારુ અમારે પ્રથમ પંક્તિના ચામડા જોઈએ, કતલખાનેથી મળે તો એના જેવું એકે નહિ . અમારે જોઈએ એવા ચામડા કતલખાનેથી નિયમિત રીતે અમને મળતા રહે એવી વ્યવસ્થા થાય તો અમને બહુ લાભ થાય

( પૃ૦ ૫૮૭–૮, મધ્યપ્રાતના ખેતીવાડી અધ્યક્ષ મિ સેન્ટવિચ )

પ્ર૦ આ કતલખાના મધ્યપ્રાતમા વિશેષ છે એમ સાભળુ છું, એને વિષે કાઇ વધારે વિગત આપશો ?

ઉ૦ આ ઉદ્યોગના મડાણનું મને ધ્યાન નથી, પણ દુષ્કાળથી તેનો આરભ થયો એમ કહું તો ખોટું નથી વખાના માર્યા ખેડુતોએ પુષ્કળ ઢોર વેચ્યા કેટલાક ચાલાક મુસલમાનોએ આ તક સાધીને ધધો ચલાવ્યો, અને એમા ફાવ્યા એટલે સારા ભાવ આપી શક્યા, અને ધધો પગભર થઈ ગયો મુખ્ય ઉદ્યોગ ચામડાનો નહિ પણ માસનો છે માસના કટકા કરી સૂકવી લાકડાના જેવા એના ભારા બનાવે છે ને પછી કલકત્તેથી ચડાવીને રગુન, મલાયા ને ઠેઠ ચીન સુધી તે મોકલે છે

(પૃ૦ ૭૩૮, મિ પીટર્સન)

કલકત્તામા ચામડાનું કામ કરનારા લોકો મોટે ભાગે કતલખાનામાથી તાજાં ઊતારેલા ચામડા આણીને ને કમાવે છે.

(પૃ૦ ૭૬૩-૪ કટકવાળા દાસબાબુ)

પ્ર૦ તમે કેવા ચામડા વાપરો છો? તાજાં, સૂકવેલા કે સોમલ પાયેલા?

ઉ૦ હું તાજાં ચામડા વાપરુ છુ સોમલ પાયેલા ચામડા આ પ્રદેશમા નથી હોતા

પ્ર૦ મીઠુ ચડાવેલા ચામડા તમે વાપર્યા છે?

ઉ૦ હા.

પ્ર૦ તે ઠીક કમાવી શકાય છે?

ઉ૦ હા

પ્ર૦ તાજા ચામડા કરતા આ સૂકેલ ચામડા કમાવાનું બહુ અઘરુ નથી?

ઉ૦ કતલખાનાના તાજાં ચામડા કમાવવાથી ઉંચી જાતનું નરમ ચામડુ બની શકે છે તડકે સૂકવેલ ચામડા વાપરવામા મોટુ જોખમ છે, કારણ એને ચૂનામા નાખ્યા કે તરત કોક કોક વાર ત્રણ ચતુર્થાંશ નાશ પામે છે.

## ૩

## લોહીએ રંગેલા જોડા (આ)

ભારતીય જકાત કમિશન આગળ પડેલા પૂરાવામાંથી આ નીચે કેટલાક ઊતારા આપ્યા છે, જેનું વિવેચન બિનજરૂરી છે. જો માંસભોજનમા દોષ હોય, તો કતલ કરેલાં પશુનાં ચામડાંના જોડા વાપરવામા તેટલો જ દોષ છે. અને એવા જોડા વાપરનાર તથા માંસાહારી બન્ને પશુવધને સરખું જ ઉત્તેજન આપે છે. મુએલાં જ ઢોરનાં ચામડાંના જોડા લોકોને મળે એવું કરવું અને એ રીતે તેમને પશુવધના પાપના ભાગી થતા બચાવી લેવા એ દયાધર્મી ધનાઢ્યોનો પરમ ધર્મ છે.

(પૃ૦ ૨૫૪, સર લોગી વૉટ્સન)

સ૦ ચામડાંનું બજાર એટલે સુધી આપણા હાથમાં છે, કે નીકાસ ઉપર ગમે તેટલી જકાત નાખીએ તોપણ બીજા દેશોને આપણું ચામડું લીધા વિના છૂટકો જ ન થાય?

જ૦ એમ તો નહિ. ૧૯૧૨-૧૯૧૩માં અને લડાઈ પૂર્વે ૧૯૧૪ના આરંભમાં આ દેશમા ઢોરની કેવળ ચામડાંને અર્થે જ કતલ થતી હતી, અને નીકાસ ઉપર પંદર ટકા જકાત હોત તોપે એની પીઠ ઉપર કાંઇ અસર ન થાત.

(પૃ૦ ૩૫૩, મિ. એલ સી મૌસેલ)

સ૦ તમારે જોઇએ એટલા ચામડા મળે છે?

જ૦ ના, ચામડાની ભારે અછત છે, કારણ કતલ નથી પોસાતી.

સ૦ પણ પ્રથમ તો ચામડાને સારુ ઢોરોને મારતા હતા?

જ૦ એટલે જ માસ ઘણુ જ સોંઘું હતું.

સ૦ હવે એટલા ઢોર નથી મારતા?

જ૦ હવે બહુ થોડી કતલ થાય છે, પૈસાદાર લોકને માસ પૂરુ પાડવા જેટલી જ

(પૃ૦ ૪૪૭, બાબુ ભુવનમોહન દાસ)

ચામડા હાલ સેળભેળ જથાબધ વેચાય છે એટલે હરેક સ્થાનિક ચામડિયાને તે ખરીદવા પાલવતા નથી. કારણ જથામા તેમને જોઇએ તે કરતા વધુ કટકા હોય અથવા જોઇએ તેવી જાતો ન મળે પરિણામે જે જૂજ કતલખાના છે તેનો તેમને પરાણે આશરો લેવો પડે છે.

(પૃ૦ ૪૫૦)

સ૦ મુએલા ઢોરના ચામડામાથી પહેલા દરજ્જાનું ચામડુ કમાવી શકો એમ ધારો છો?

જ૦ નથી ધારતો

સ૦ એટલા માટે તમારે મારેલા ઢોરના ચામડા જોઇએ?

જ૦ હા, મારેલા ઢોરના ચામડા વધુ કિમ્મતી હોય છે, જે મોટે ભાગે મોટા શહેરો તથા છાવણીઓમા મળે છે. તેના પૂરા પૈસા ઊપજે છે.

× × ×

જ૦ . . . . નીકાસ ઉપર અંકુશ નહિ એટલે પીઠમા ચડઊતર બહુ થાય છે. આજ બકરાનું ચામડુ બે રૂપિયે મળે તો કાલે છ રૂપિયા બેસે આ સ્થિતિમા મારો ધધો કેમ ચાલે?

સ૦ નીકાસ ઉપર જકાત હોય કે ન હોય તોપણ ભાવ ચડઊતર નહિ થયા કરે?

જ૦ જકાત હોય તો બહુ ચડઊતર ન થાય, કારણુ બકરાના ચામડાના અમેરિકન ગ્રાહકો ભાવ ચડાવતા પહેલા ખૂબ વિચાર કરે. આ દેશમા ઘણી વાર માત્ર ચામડાને અર્થે જ બકરા મારવામા આવે છે ૧૯૧૮મા બકરાના ચામડાનો ભાવ ચડયો ત્યારે પૂર્વ બગાળામા બકરાની ચામડા ખાતર કતલ ચાલી અને માસ લોકોએ ઊકરડે ફગવી દીધુ હૂ પૂર્વ બંગાળનો વતની છુ એટલે જાણું મારી માહિતી પ્રમાણે બકરાનું માસ એક આને શેર વેચાતું હતું. આ સ્થિતિમા હિંદી ચામડિયાઓની ચડતી ક્યાથી થાય?

સ૦ નીકાસ ઉપરની જકાતથી ભાવની ચડઊતરમા ફેર કેમ પડે?

જ૦ નીકાસને લીધે જ ચડઊતર થાય છે

સ૦ નીકાસ તમે સાવ બંધ કરવા ઇચ્છો છો?

જ૦ ના, પરદેશી ગ્રાહકો સેંથકના ભાવ ન ચડાવી મૂકે એટલું જ હું માગું છુ, અને નીકાસ ઉપર જકાત નાખો તો પછી એ લોકો હદમા રહેશે

(પૃ૦ ૪૫૩)

સ૦ તમારે ઉચી જાતના ચામડાનું જ કામ પડે છે?

જ૦ ચામડા બે પ્રકારના થાય છે, ગાય-ભેંશના અને બકરાના. બકરાના ચામડા એંશી ટકા ઉંચી જાતના હોય છે બકરામાત્ર કતલ થાય છે, અને તેમને કુદરતી મોતે મરવા દેતા નથી, એટલે બકરાના ચામડા સઘળા ઉંચી જાતના હોય છે

( પૃ૦ ૫૧૮ સર નીલરતન સરકાર )

સ૦ હિંદુસ્તાનમા ચામડા કમાવવાનો ઉદ્યોગ ખીલે એટલે ચામડાના ભાવ ચડે, અને વધારે ગાયોની કતલ થાય, ખરુ ને ?

જ૦ ચામડિયાઓ તરીકે અમે એ જ જોવા માગીએ છીએ.

[ આ ઊતારા જોઈને વાચકોના હૃદયમા દયાભાવ જાગ્રત થાય તો તેઓ અખિલભારત ગોરક્ષામંડળ ( સાબરમતી )ના સભાસદ બને, અને વધારે આપી શકે એમ હોય તો કેવળ મરેલા ઢોરના ચામડા કમાવનારા ચર્માલયની યોજનામા યથાશક્તિ ભેટ પણ મોકલે એમ હું ઇચ્છુ છુ.

મો૦ ક૦ ગાંધી ]

૪

## લોહીહાડકાંની કહાણી

પંજાબ પ્રાંતના ખેતીવાડી ખાતાના ઉપરિ મિ. હૅમિલ્ટને ૧૯૧૬મા બોર્ડ ઑફ ઍગ્રિકલ્ચર આગળ ભાષણ કરતા કહ્યું, "ચામડું, માસ, હાડકા, લોહી અને ચરબીના ભાવ વધ્યે જ જાય છે, એટલે દિવસે દિવસે મરેલ ભેંસનું મૂલ્ય જીવતી ભેંસના મૂલ્ય બરાબર થતું જાય છે."

ગૂજરીમા પાત્રીશ રૂપિયામા વેચાતી લીધેલ બે ભેંસની કતલથી કેટલો નફો થાય એના આકડા વિઝાગાપટ્ટમના એક માલાએ મિ. સૅમ્પસનને આપ્યા હતા તે નીચે ઊતાર્યા છેઃ

| | રૂ.આ.પા. | | રૂ.આ.પા. |
|---|---|---|---|
| ચામડા નંગ બે | ૧૬–૦–૦ | થી | ૨૦–૦–૦ |
| ચરબી ૩ થી ૪ મણ (સ્થાનિક), | | | |
| મણના રૂ. ૫ લેખે | ૧૫–૦–૦ | થી | ૨૦–૦–૦ |
| શીંગડા અધમણ (સ્થાનિક) | ૨–૦–૦ | થી | ૨–૮–૦ |
| હાડકા | ૦–૪–૦ | થી | ૦–૮–૦ |
| | ૩૩–૪–૦ | થી | ૪૩–૦–૦ |

મિ. સૅમ્પસન્ કહે છે, "આ ઉપરાંત માસના પૈસા ઊપજે તે નોખા."

બીજાં સર્વ કારણો કરતા ચામડાની પીઠનો કતલ ઉપર વધારે પ્રભાવ પડે છે. એનાથી ઊતરતો પ્રભાવ સૂકવેલું માસ (જેને બિલ્ટૉંગ કહે છે તે), ચરબી, હાડકા, લોહી ઇત્યાદિ વસ્તુઓના ભાવનો છે.

કતલખાનામા લોહીને ઊકાળીને એની ભૂકી બનાવે છે તેનું આસામમા તથા બીજે ચા અને શુદ્દાણાના ખેતરમા ખાતર નાખે છે, અને ત્યા વપગતા વધે તે પરદેશ ચડે છે. ૧૯૨૨મા ૨,૨૪૦ ખાડી લોહીની ભૂકી લકા ગઈ હતી. લોહીની ભૂકી યુરોપ પણ જાય છે અને ત્યા આલ્બ્યુમેન, ખાતરો તથા પોટેશ્યમ સાયનાઇડ્ની બનાવટમા વપરાય છે.

પશુના પગને ઊકાળીને તેલ કાઢે છે અને તે ઘડિયાળોને તથા સંચાને લગાડે છે.

ચામડાના કટકામટકા, જૂના જોડા, હાડકા, આતરડા ઇત્યાદિમાથી સરેસ બનાવે છે.

શીંગડામાથી દાતિયા, બોરિયા, લાકડી, છરી અને છત્રીના હાથા, પ્યાલા, ભાતભાતના ચમચા, બજરની ડાબલી વગેરે બને છે. શીગડાના કારખાનામા છોલ પડે તેનું ખાતર થાય છે. ૧૯૧૨–૧૩મા આશરે પચીશ લાખ રૂપિયાની કિમ્મતના હાડકા ખાડી ૧૪,૦૦૦ પરદેશ ચડ્યા હતા. મિ. (હવે સર) અતુલ ચેટરજીએ સંયુક્તપ્રાંતોના હુન્નરઉદ્યોગ વિષયે પુસ્તક લખ્યું છે એમા કહે છે, "કાકસી બનાવવામા ભેંશનું જ શીંગડું વાપરે છે, ગાયનું શીગડું કઠણ ગણાય છે એટલે નથી વાપરતા. કતલખાનાવાળા ખાટકી પાસેથી શીંગડું આણે છે.'

એની અણીઓ કાપી નાખે છે, અને આ અણીઓ યુરોપ પહોચે છે, જ્યા તેમાથી છરી તથા છત્રીના હાથા, બોરિયા, અને ચાબુકના ટોપકા બનાવે છે " "જર્મનીમા પોતપોતાના ઘરમા સાદા હથિયાર વડે કામ કરતા કારીગરો શીગડામાથી કાગળ કાપવાની છરી, ચમચા, દાતિયા, ત્રાજવા, જોડા ઘાલવાની ફુલી તથા હાથની બનાવે છે શીગડાની એક કણીયે નાખી દેતા નથી બીજા એકે કામમા ન આવે એવો કચરો હોય તેનું ખાતર બનાવે છે " (આ'મા સતીશીકૃત ઇંડસ્ટ્રિયલ પંજાબ પૃ૦ ૧૨૩-૪)

ખરીમાથી પણ બોગ્યિા, છરીચાકાના હાથા ઇત્યાદિ બનાવે છે અને ખાતરેય કરે છે

હાડકામાથી બોગ્યિા વગેરે તો થાય જ છે. તે ઉપરાંત એમા ૫૦ ટકા ફૉસ્ફેટ, ૧૨ ટકા ચરબી અને ૨૫ ટકા સરેસની જાતના પદાર્થ હોય છે, એટલે ફૉસ્ફેટનું કૃત્રિમ ખાતર કરે છે, ચરબીમાથી સાબુ, મીણબત્તી તથા ગ્લીસરીન બનાવે છે, અને સરેસ-જાતીય પદાર્થમાથી જીલેટિન અને ગૂ બનાવે છે જીલેટિન મુરબ્બા કરવામા અને દવાની ગોળીઓ એક બીજી સાથે ચોટી ન જાય અને સ્વાદરહિત થાય એટલા માટે એના ઉપર બગાડવામા વપરાય છે ગૂ વડે કાપડની પવાસત કરે છે અને છાપખાનાના રોલર બનાવે છે હાડકા દળીને એની ભૂકીનું ખાતર કરે છે હાડકાનું શોધન કરવાથી ૬૧ ટકા હાડ્મના કોયલા નીકળે છે જે બારે રગનાશક છે, અને જેને કાચી ખાડને શુદ્ધ કરવામા વાપરે છે, ૬ ટકા હાડ્મનો ડામર મેળવે છે, જેના ઉપર ફરી રાસાયણિક ક્રિયા કરીને પ્રવાહી અગ્નિ (લિક્વિડ્ ફ્યુઅલ) દાખલ વપરાતું હાડકાનું તેલ,

અને કાળો વાર્નિશ બનાવવામા વપરાતો હાડકાનો તાર કાઢે છે, ૨૦ ટકા હાડકાનો વાયુ નીકળે છે, જે યત્ર ચલાવવામા કામ આવે છે, અને ૧૩ ટકા ઍમોનિએકલ્ લિકર કાઢે છે, જેમાથી ઍમોનિયમ્ સલ્ફેટ નામનુ ખાતર મેળવે છે

૧૯૨૧મા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમા ૧૯ હાડકા દળવાની મિલ હતી, ૪ મુબઈ પ્રાન્તમા, ૮ બગાળામા, ૩ મદ્રાસમા, ૨ મધ્યપ્રાન્તમા અને બ્રહ્મદેશ તથા સયુક્તપ્રાન્તમા એક એક ૧૯૨૧–૨૨મા નીચે પ્રમાણે નીકાસ થઈ હતી

| | ખાડી |
|---|---|
| કચરેલા હાડકા | ૧,૦૮,૭૭૬ |
| આખા હાડકા | ૫૮૫ |
| હાડકાની ભૂકી | ૧,૩૯,૬૫૩ |
| | ૨,૪૯,૨૧૪ |

આની કિમ્મત રૂપિયા ૯૨ લાખ ઉપર હતી ૧૯૧૨–૧૩મા ૩,૦૮,૬૧૯ ખાડી હાડકાની નીકાસ થઈ હતી "પશુઓના પગના નળના હાડકા છરીચાકાના હાથા બનાવવા માટે ઇગ્લડ જાય છે, જ્યા એના ટન (૫૬ મણ) દીઠ ૪૦ પાઉંડ (૬૦૦ રૂપિયા) ઊપજે છે જાંઘના હાડકા ભારે કિમ્મતી છે, ટન દીઠ ૮૦ પાઉંડ(૧૨૦૦ રૂપિયા)ને ભાવે વેચાય છે અને એમાથી દાતણની પીછીના હાથા બનાવે છે આગલા પગના હાડકાનો ભાવ ટનના ૩૦ પાઉંડ છે ને એમાથી ફાઈલાના બોરિયા છત્રીના હાથા તથા ઘરેણા બનાવે છે. છત્રીના હાથા મોટે ભાગે પેટાના પગમાથી થાય છે (શોર્ટકૃત મૅન્યુઅલ ઑફ ટ્રેડ્ઝ ઍંડ ઇંડ, પૃ૦ ૫)

## ૫

## ચરબીની કહાણી

આગલા અધ્યાયોમાં ચામડાં, લોહી, શીંગડાં, હાડકાં ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો વિચાર કર્યો. ચરબીનો ઉપયોગ તથા દુરુપયોગ એટલા મહત્ત્વના છે કે એની ચર્ચા આવતા અધ્યાયમાં કરી ઘટે છે, જેને અન્તે સૂકવેલ માંસના વેપાર ઉપર સહજ નજર કરી લેશું.

ચરબીમાંથી સાબુ, મીણબત્તી અને ગ્લીસરીન બને છે. નીતિહીન વેપારીઓ સારી ચરબીનો ઘીમાં ભેગ કરે છે. હલકી ચરબીના ગાડેગાડાં કાપડ વણવાની મિલોમાં પતાવનના કામમાં ખપે છે. થોડાક મિલમાલેકો ચરબીને ઠેકાણે નિર્દોષ વસ્તુઓ વાપરે છે એનું અનુકરણ જૈન, વૈષ્ણવ, હિંદુનામધારી એકેએક મિલમાલેક કરશે એટલી આશા આપણે એની ન કરીએ? ૧૯૧૩-૧૪માં ટેલો, સ્ટીયરિન વગેરે પદાર્થો ૨,૬૦,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતના ખાંડી ૧,૪૦૦ પરદેશ ચડ્યા હતા.

પંજાબ સરકારે ૧૯૧૦માં એ પ્રાન્તના ઢોર તથા દૂધના ધંધા વિષયે એક હેવાલ પ્રકટ કર્યો હતો, જેમા લખ્યું છે કે, "ઘીમાં બહુ ભેગ થાય છે, અને દિલ્હીને પડખે કેટલેક સ્થળે ઘીમા ચરબી તથા બીજા પદાર્થ ભેળવવાનો ને પછી એને બંગાળા મોકલવાનો નિયમિત ધંધો ચાલે છે."

મદ્રાસ પ્રાન્તનાં ઢોર વિષયે મિ. સૅમ્પ્સને હેવાલ લખ્યો છે, તેમાં તે કહે છેઃ "સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે નાનો વેપારી ઘી ભેળું કરે તેના ચારમાથી ૭ ડબા બનાવે છે. આને સારું તે ઘીમા કસુંબીનું તેલ અથવા પશુઓની ચરબી ભેળવે છે. વેપારી આ ચરબી માલા લોકો પાસેથી આણે છે, જેઓએ ઢોરના મડદામાથી તે ગાળી કાઢી હોય છે એમ કહે છે કે ઘીનો જેટલી વાર હાથબદલો થાય એટલી વાર ચાર ડબામાથી છ ડબા થાય છે, અને આમ છે તો પછી ચોકખા ઘીની વાત નીકળતા આખા પ્રાન્તના લોકો કડવી ફરિયાદ કરે એમાં કાઇ આશ્ચર્ય નહિ. એકેએક જિલ્લામાથી ઘીના ભેગ તથા મોંઘવારીની ફરિયાદ આવે છે . . . . સાઉથ ઇંડિયન રેલવેના જનરલ ટ્રાફિક મેનેજર મહેરબાની કરીને તે રેલવે ઉપર બધે તપાસ કરાવીને કહે છે કે લગભગ આખી લાઇન ઉપર થોડી થોડી પશુઓની ચરબી પ્રસંગવશાત્ એક ગામથી બીજે ગામ જાય છે, અને ચામડા કેળવવા ઇત્યાદિમા પણ તે વપરાય છે, તોપણ એનો એક ઉપયોગ ઘીમા ભેગ કરવામાં થાય છે એમ કહે છે. તેનો ભાવ નોખા નોખા બાગોમાં શેરે ૨ આના ૧૦ પાઇથી ૫ આના સુધી હોય છે. દૂધનો ખપ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ ઘીમાં વધારે ને વધારે

ભેગ થવાનો જ. એક વિસ (૩ શેર ને નવટાંક) ઘી બનાવવા માટે જેટલુ ગાયનું દૂધ જોઇએ એટલુ તાજું વેચી નાખે તો એના ૭॥ રૂપિયા ઉપજે; એટલા દૂધનું માખણ બનાવે તો ૭॥ ઉપરાંત પા॥ રૂપિયાની કિમ્મતનું માખણ મળે, અને આજ બધે ઘીના આકરા ભાવની ફરિયાદ થાય છે ત્યારે પણ એક વિસ ઘીનું ૨॥ રૂપિયાથી વધારે બેસતું નથી.

"ઘી બનાવનારા જિલ્લાઓમા સારુ ઘી હજી પુષ્કળ મળે છે, પણ વેપારની વર્તમાન દશામા તે મોટા બજારોમા પહોચવા પામતું નથી, અને સારા તથા નબળા ઘીનો ભાવ લગભગ સરખો હોય છે તે જોતા આમા કાઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ખપજોગું ઘી પૂરુ પાડવુ હોય તો ઘીમા ભેગ અનિવાર્ય છે, અને બધા લોકો આટલી વાત સમજી જાય તો બહુ સારુ, કેમકે તો પછી સહકારી મંડળો અને એવી બીજી સંસ્થાઓ આજ ઘીમા કોઇ જાતના નિયમ વિના અનેક ગંદી ચીજ ભેળવાય છે તેને ઠેકાણે ચોકખા ઘી તથા કાઇક હિતકારી વનસ્પતિના તેલનું મિશ્રણ કરીને વેચવાની વ્યવસ્થા કરી શકે."

આપણા પૂર્વજો ઘીને આયુષ્યની ઉપમા આપતા (आयुर्वै घृतम्।) અને ઘીદૂધનો પ્રશ્ન આપણે માટે જીવનમરણનો પ્રશ્ન છે, એટલે સુજ્ઞ વાચકને વિનતિ છે કે ડા૦ નાયરે ૧૯૧૨મા મદ્રાસમા ભરાયેલી બીજી અખિલભારત આરોગ્ય પરિષદ્ આગળ વાચેલા 'ખાદ્ય પદાર્થોમા ભેગ' વિષયેના નિબંધમાથી આ નીચે ઉતારા આપ્યા છે તે ધીરજ રાખીને વાચી જાય.

"શહેરમા સંખ્યાબંધ ફેરિયા ભેગવાળા ઘીનો વેપાર કરે છે. તેઓ હમેશા માથા ઉપર એક દોણામા ભેગવાળું ઘી રાખે છે અને સાથે સાથે હાથમા કલઈના ડબલામાં વાનકી દાખલ દેખાડવાનું ચોકુક ચોકખું ઘી રાખે છે, અને આવી રીતે લોકોને છેતરે છે. સામાન્ય રીતે ૧૦ તથા ૩ની વચ્ચે પુરુષવર્ગ ઘેર ન હોય ત્યારે તેઓ દેખા દે છે. . . . .

"મુખ્યત્વે કરીને ચરબી, મગફળી અથવા કસુંબીનું તેલ, કેળા અને બટેટાનો ભેગ કરે છે.

"કડપામા તથા એની અડખેપડખે રહેનારા ચમાર ઢોરને અને વિશેષે કરીને ભેંશને મારીને એની ચરબી વેપારીઓને વેચાતી આપે છે. ચમારને આમા ઘણો નફો રહે છે. ૪૦ રૂપિયાનું ઢોર લીધું હોય તો તેની ચરબી, ચામડું ઇત્યાદિ વેચીને તે ૫૦ રૂપિયા કમાય છે એટલે લોકો પશુને કતલ કરવાને અને વેપારીને ચરબી પૂરી પાડવાને સદાય તત્પર જ હોય છે. એક ભેંશમાથી ત્રણ ડબા ચરબી નીકળે એમ કહેવાય છે. આમ ચમાર પાસેથી ચરબી લઈને વેપારી તેને પોતાની દુકાનમા ઘીના ડમાની બાજુમા સંઘરે છે. મ્યુનિસિપાલિટીના ખોરાકી તપાસનાર અધિકારી તાડપત્રી, કમલાપુરમ્ ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઘીની દુકાનોમા ચરબીના ડબા જોયાના સમાચાર આપે છે. કડપા જિલ્લામા જ્યા જ્યા ઘી બને છે ત્યા ત્યા ખાટકીની દુકાનો અથવા ચામડાની વખારો હોય છે, જ્યાથી વેપારીને જોઇએ ત્યારે ચરબી મળતી રહે છે.

"કડપામા બે જાતનું ઘી મળે છે. એક પાતળું ને બીજું ઘાટું. પહેલી જાતના ડબામા ઉપલો ભાગ પ્રવાહી અને

નીચલો જામેલ હોય છે. પ્રવાહી તે કસુંબીનું તેલ હોય છે, અને જામેલ ભાગમા ચરબી અને ઘીનું મિશ્રણ હોય છે. એટલે એકેએક દુકાનમા ઘી જોવા માગીએ એટલે વેપારી ડબામા ડાડો ફેરવશે અને નીચેથી થીજેલ ઘી કાઢીને બતાવશે. બીજી જાતના ઘીમા ચરબી અને ઘીનું મિશ્રણ જ હોય છે. પહેલી જાતનું બીજી જાતના કરતા મોઘું મળે છે, કેમકે તેમાં ચરબી ઓછી ને ઘી વધારે હોય છે.”

સર જૉન વુડ્રૉફ કલકત્તાની એક ગોરક્ષાની સંસ્થાના પ્રમુખ હતા ત્યારે તેણે ઇસ્ટ ઇંડિયન રેલવેના એજન્ટને ખર્ચના ૧૦૦ રૂપિયા આપીને ઠેકઠેકાણેથી હાવડા સ્ટેશને આવતા સૂકવેલ માસના આકડા મેળવ્યા હતા. ૧૯૧૭માં ૧,૫૦,૦૦૦ બંગાળી મણ, ૧૯૧૯મા ૧,૭૫,૦૦૦ મણ અને ૧૯૨૦મા ૨,૦૦,૦૦૦ મણ સૂકવેલ માસ હાવડા આવ્યું હતું. બે ઢોરની કતલથી એક મણ સૂકવેલ માસ મળે એ લેખે ૨,૦૦,૦૦૦ મણ માસને અર્થે ૪,૦૦,૦૦૦ ઢોરની કતલ થઈ હોવી જોઇએ. બ્રહ્મદેશના જકાત ખાતાના અધિકારી પાસેથી કલકત્તાની એક બીજી ગોરક્ષણ સસ્થાએ નીચે પ્રમાણે હંડ્રેડવેઇટ (બંગાળી ૫૬ શેર)મા આકડા મેળવ્યા હતા.

| | | |
|---|---|---|
| ૧૯૧૭-૧૮ | ૧૯૧૮-૧૯ | ૧૯૧૯-૨૦ |
| ૧,૧૯,૩૫૨ | ૧,૫૨,૧૮૫ | ૧,૫૭,૦૬૧ |

૧,૫૦,૦૦૦ હંડ્રેડવેઇટ=૨,૧૦,૦૦૦ બંગાળી મણ સૂકવેલ માસને અર્થે વર્ષે વર્ષે ૪૫ લાખ ઢોરની કતલ થાય છે એમ કહે છે. ૧૯૧૫-૧૬મા સાડાબાવીશ લાખ રૂપિયાની કિમ્મતનું સૂકવેલ માસ હિંદુસ્તાનથી બ્રહ્મદેશ ગયું હતું.

૧૯૨૨–૨૩, ૧૯૨૩–૨૪ તથા ૧૯૨૪–૨૫ માં હિન્દુસ્તાનથી સૂકવેલ માંસ બ્રહ્મદેશ ગયું એનો કોઠો સર હૅરોલ્ડ મૅનની માયાથી મળ્યો છે તે આ નીચે આપ્યો છે :

| | ૧૯૨૨–૨૩ | | ૧૯૨૩–૨૪ | |
|---|---|---|---|---|
| ક્યાંથી | તોલ હંડ્રેડવેઇટ | કિમ્મત રૂપિયા | તોલ હંડ્રેડવેઇટ | કિમ્મત રૂપિયા |
| કલકત્તા વગેરે | ૭૧,૬૭૩ | ૧૮,૮૯,૨૩૬ | ૮૦,૬૦૩ | ૧૭,૪૭,૭૯૮ |
| મુંબઇ | ૧,૧૦૬ | ૩૬,૪૭૦ | ૨,૮૭૦ | ૮૫,૫૨૨ |
| | ૭૨,૭૭૯ | ૧૯,૨૫,૭૦૬ | ૮૩,૪૭૩ | ૧૮,૩૩,૩૨૦ |

| | ૧૯૨૪–૨૫ | |
|---|---|---|
| કલકત્તા વગેરે | ૯૩,૪૫૭ | ૧૮,૫૪,૭૬૦ |
| મુંબઇ | ૩,૨૫૮ | ૮૦,૫૭૦ |
| | ૯૬,૭૧૫ | ૧૯,૩૫,૩૩૦ |

## ૬

## બંગાળામાં પશુવધ

પશુવધના સામાન્ય અર્થશાસ્ત્રનો આપણે અહીં લગી વિચાર કર્યો છે. બીજી રીતે લોકોને જાણવા ન મળે એવા બંગાળામાં ચાલતા પશુવધના આંકડા વગેરે સરકારી હેવાલ ઉપરથી ઉતારીને આપણા વિષયનું આ અંગ આપણે સંકેલી લેશું.

વર્ષે વર્ષે બંગાળામાં કતલ થતાં જનાવરોના એકંદર આંકડા આશરે નીચે પ્રમાણે છે :

| ૧ | ૨ | ૩ | ૪ | ૫ |
|---|---|---|---|---|
| ગાયબળદ | ભેંશ | બકરાં | ઘેટાં | ભુંડ |
| ૨,૮૩,૩૧૪ | ૧૮,૮૦૦ | ૫,૬૭,૫૩૮ | ૧,૬૨,૩૩૯ | ૩૨,૦૬૬ |

### (૧) રાજશાહી જિલ્લો

રાજશાહી શહેરમાં ત્રણ કતલખાનાં છે. ગોવધ ૨,૦૦૦; બકરાં ૧૦,૦૦૦. આ ઉપરાંત વિશેષે કરીને બકરી ઈદ જેવા તહેવારો ઉપર ગામેગામે પશુવધ થાય છે.

### (૨) પાબના જિલ્લો

સીરાજગંજ તથા પાબના શહેરમાં કતલખાનાં છે. *આંકડા મળતા નથી.*

## ( ૩ ) યશોહર જિલ્લો

યશોહરમા એક કતલખાનું છે, ત્યા ૨૧૨ ગાયબળદ અને ૪૦૦ બકરાનો વધ થાય છે. ગામડાના આકડા નથી.

## (૪) મિદનાપુર જિલ્લો

મિદનાપુર, ખડગપુર તથા તામલુકમા કતલખાના છે. એકદર વધઃ ગાયબળદ ૪,૦૦૦, ભેંશ ૨,૩૪૦, મેઢા ૯,૧૨૫, બકરા ૩૦,૨૦૦

## ( ૫ ) બોગુડા જિલ્લો

નિયમિત કતલખાનુ નથી એટલે આકડા મળ્યા નથી

## ( ૬ ) ખુલના જિલ્લો

કતલખાનુ નથી બકરી ઈદ જેવે પ્રસગે જ ગોવધ થાય છે, અને બકરાનો ગામડે ગામડે હિન્દુ 'ભોગ' ને મુસલમાન 'કુરબાની' આપે છે આશરે ૫,૭૩૦ બકરા કતલ થાય છે

કલકત્તાની એકમ કપની હાડકા, ખરી, શીગડા ભેગા કરના મોચીને મોકલે છે, અને તેમને મણે રૂ ૧।।।- લેખે આપે છે. ટાલીગજમા પ્રથમ શીંગડા તથા ખરીમાથી રમકડા બનાવતા, પણ હવે તે ઉદ્યોગ મૃતપ્રાય દશામા છે.

## ( ૭ ) કલકત્તા

પાચ કતલખાના છે ( ૧ ) ટાગડા, ( ૨ ) 'હિન્દુ', ( ૩ ) લૅન્સડાઉન, ( ૪ ) હાલસી બાગાન એકદર કતલ ગાયબળદ, ૧,૧૧,૬૫૧, ભેંસ ૭,૨૮૬; વાછડા ૧૦,૫૨૮, બકરા ૨,૦૭,૯૪૦, મેઢા ૧,૦૪,૧૭૭ ૧૬,૩૦૮ ભુંડનું વધસ્થાન ( ૫ ) નોખુ છે

(૧૦) માલ્ડા જિલ્લો

હાટખોલાની અગ્રેજી બજારમા બે કતલખાના છે, ત્યા ૨,૦૦૦ બકરા અને ૧૦૦ ગાયની કતલ થાય છે. બીજી ચાર જગ્યાએ મળીને બીજી એટલી જ સખ્યા કપાય છે

(૧૧) ચટ્ટગ્રામ જિલ્લો

તેર કતલખાના છે એકદર કતલ' ગાયબળદ ૨૧,૧૫૨, ભેશ ૫૦; બકરા ૧૪,૬૦૦ રાવઝાનમા ગોવધ ૬,૦૦૦. ફાટિકચડી અને સાતકાનિયામા આશરે ત્રણ ત્રણ હજાર. કોકસ બજારમા ૨,૦૦૦ સદર તથા પાટિયામા ૧૫૦૦-૧૫૦૦. રણુગુણિયા તથા વાસખલીમા હજાર હજાર બવાલખલી અને અનવાગમા ૬૦૦-૬૦૦ સીતાકુડ, મીરેરસગાઇ તથા હાટાજડીમા અનુક્રમે ૩૦૦, ૭૫૦ અને ૧૨૦. હિદુના 'ભોગ' અને મુસલમાનની 'કુરબાની'નો આ મેળમા સમાવેશ નથી.

(૧૨) મુર્શિદાબાદ જિલ્લો

પાચ કતલખાના છે એકદર કતલ: ગાયબળદ ૮,૩૦૦; બકરા ૭,૭૦૦. સાલારમા ગોવધ ૪,૦૦૦, મુર્શિદાબાદમા ૧,૮૦૦, બરહામપુર તથા ભરતપુરમા હજાર હજાર, તાલિબ પુરમા ૫૦૦ બન્નેશ્વરના મન્દિરમા ૩૦૦ બકરાની કતલ થઈ હતી. કતલખાનાના મેળમા દેવાલયને ગણાવવું પડે એ કળિયુગનું કૌતુક છે

બીરભૂમથી ફરતા ફરનારી એક જાત આવે છે, તે શીગડામાથી કાકસી તથા એક જાતનો સરેસ બનાવે છે.

(૧૩) બાકરગજ જિલ્લો

નિયમિત કતલખાનું નથી ગોવધ ૧૨,૦૦૦; ભેંશ ૪૦૦; બકરા ૨૬,૦૦૦.

કલકત્તા મ્યુનિસિપલ કાયદા અનુસાર, કોઈનું ઢોર મરી જાય તો મર્યા પછી ત્રણ કલાકની અંદર એનું શબ ધાપ્પા પહોંચાડવું જોઇએ. ધાપ્પા આવતાં શબ ઉપરથી ચામડું ઊતારવાની તથા બીજી ક્રિયાને અર્થે મેસર્સ શૉ વૉલેસ ઍન્ડ કંપનીએ સંપૂર્ણ સરંજામ ઊભો કરેલ છે. હાડકાંમાંથી તેલ કાઢી લે છે અને પછી તેને ખાંડ ધોવાનાં કારખાનાંમાં તથા ચાના બગીચામા મોકલી દે છે. હૉગ માર્કેટમાંથી હાડકાં ઊપાડવાનો ઇજારો મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મેસર્સ કાલૅન્ડર ઍંડ કંપનીને મળેલ છે. ખરી અને શીંગડાના પણ ઇજારદાર હોય છે; શીંગડા મોટે ભાગે કટકમા સોનેરી રૂપેરી તારના કામમાં વપરાય છે, અને ખરી શૉ વૉલેસ ઍન્ડ કંપનીને ધાપ્પાવાળે કારખાને જાય છે. કતલખાનામાંથી આતરડા લેવાનો ઇજારો એ. મેયરે રાખ્યો છે, અને લોહી કાલૅન્ડર ઍન્ડ કંપની લઈ જાય છે ને તેને ઊકાળીને ભૂકી બનાવે છે.

( ૮ ) ચટ્ટગ્રામનો ડુંગરી પ્રદેશ

લોકો બૌદ્ધ છે, એટલે પશુવધ ક્વચિત્ થાય છે. લોકો પશુના શબને અડવામાય બાધ ગણે છે. નિયમિત કતલખાનું નથી. આંકડા નથી મળતા.

( ૯ ) બાંકુડા જિલ્લો

બાંકુડા શહેરમાં અને વિષ્ણુપુરમાં કતલખાનાં છે, ત્યાં અનુક્રમે રોજ ૨–૪ ઢોર અને ૨–૩ બકરાની કતલ થાય છે. એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૧,૦૧૫; ભેંશ ૧૫૦; બકરાં ૫,૮૦૦; ઘેટાં ૧૨૫. બાંકુડામાં શીંગડામાંથી કાંકસી બનાવવાનો ઉદ્યોગ કાંઇક ચાલે છે.

(૧૦) માલ્દા જિલ્લો

હાટખોલાની અંગ્રેજી બજારમાં બે કતલખાના છે, ત્યાં ૨,૦૦૦ બકરા અને ૧૦૦ ગાયની કતલ થાય છે. બીજી ચાર જગ્યાએ મળીને બીજી એટલી જ સંખ્યા કપાય છે.

(૧૧) ચટ્ટગ્રામ જિલ્લો

તેર કતલખાના છે. એક દર કતલઃ ગાયબળદ ૨૧,૧૫૨; ભેંશ ૫૦; બકરા ૧૪,૬૦૦. રાવઝાનમાં ગોવધ ૬,૦૦૦. ફાટિકચડી અને સાતકાનિયામાં આશરે ત્રણ ત્રણ હજાર. ક્રોકસ બજારમાં ૨,૦૦૦ સદર તથા પાટિયામાં ૧૫૦૦–૧૫૦૦. રણગુણિયા તથા વાસખળીમાં હજાર હજાર. બવાલખલી અને અનવાગામાં ૬૦૦–૬૦૦ સીતાકુંડ, મીરેસરાઇ તથા હાટાજડીમાં અનુક્રમે ૩૦૦, ૩૯૦ અને ૧૨૦. હિંદુના 'ભોગ' અને મુસલમાનની 'કુરબાની'નો આ મેળમાં સમાવેશ નથી.

(૧૨) મુર્શિદાબાદ જિલ્લો

પાંચ કતલખાના છે. એક દર કતલઃ ગાયબળદ ૮,૩૦૦; બકરા ૭,૭૦૦. સાલાગમાં ગોવધ ૪,૦૦૦, મુર્શિદાબાદમાં ૧,૮૦૦; બરહામપુર તથા ભગતપુરમાં હજાર હજાર, તાલિબપુરમાં ૫૦૦. બન્નેશ્વરના મન્દિરમાં ૩૦૦ બકરાની કતલ થઈ હતી. કતલખાનાના મેળમાં દેવાલયને ગણાવવું પડે એ કળિયુગનું કૌતુક છે

બીરભૂમથી ફરતા ફરનારી એક જાત આવે છે, તે ચોગડામાંથી કાકસી તથા એક જાતનો સરેસ બનાવે છે.

(૧૩) બાકરગંજ જિલ્લો

નિયમિત કતલખાનું નથી ગોવધ ૧૨,૦૦૦; ભેંશ ૪૦૦; બકરા ૨૬,૦૦૦.

(૧૪) માઇમેનસિંહ જિલ્લો

મ્યુનિસિપલ તથા સાર્કીહરાનુ એમ બે કતલખાના છે. ગૌવધ ૪૦૦, બકરા ૩૬,૦૦૦ વાજિંત્રના તાર બનાવવામા કાઇક આતરડા વપરાય છે

(૧૫) દિનાજપુર જિલ્લો

દિનાજપુર શહેરના કતલખાનામા ૧,૮૦૦ બકરાનો વધ થયો હતો બાકી આકડા નથી

(૧૬) દાર્જીલિંગ જિલ્લો

એકદર કતલ ગાયબળદ ૧૩,૦૩૪, ભેશ ૨,૯૯૮, બકરા ૩,૭૬૯ ઘેટા ૩,૦૦૦, ભુડ ૬,૪૦૮ સદરમા ૭,૫૧૦ બળદની કતલ થાય છે, કર્સિયોગમા ૩,૨૨૫, કાલિમ્પોગમા ૧,૫૪૯, સિલિગુડીમા ૭૫૦

દાર્જીલિંગમા હાડકાની બહુ છત હોવાથી ત્યાની મ્યુનિસિપાલીટીએ હાડકાનો ભૂકો કરવાનું કારખાનું કરેલુ છે ચેપી રોગથી ન મુઆ હોય તેવા મરેલા ઢોરનું માસ ભુટિયા અને લેપચા લોકો ખાય છે

(૧૭) વર્દ્ધમાન જિલ્લો

એકદર કતલ ગાયબળદ ૨૩,૨૮૫ બકરા ૩૦,૦૦૦, ઘેટા ૨૭,૬૧૮ આસનસોલમા ૧૧,૭૬૫ ગાયબળદની કતલ થાય છે, સદરમા ૮,૪૦૦, કટવા ૨૫૦૦, કલના ૬૨૦

(૧૮) હાવડા જિલ્લો

કુલ ૧૩ કતલખાના છે એકદર કતલ ગાય ૩,૦૫૦, ભેશ ૪૦૦, બકરા ૩૦,૫૧૦, અને ઘેટા ૪,૫૫૦ શહેરના કસાઇખાનામા ૧,૬૦૦ ગાયો કપાય છે, બાટ્રામા ૭૫૦, સુન શીબહાટ ૪૦૦, પચાલા ૨૦૦ અને હકોલા ૧૦૦

( ૧૯ ) ફરીદપુર જિલ્લો

રીતસર ચાલતું કતલખાનું નથી બકરા ૮,૦૦૦ કપાય છે.

( ૨૦ ) હુગલી જિલ્લો

કતલખાના પાડુઆમા, ઓર્ઇચીમા અને હુગલી ચિનસુરા મ્યુનિસિપાલીટીનુ એકદર કતલ ગાયબળદ ૭,૮૬૪ (સદર ૪,૫૦૦; સીરામપુર ૩,૩૬૪) બકરા ૩૦,૦૦૦ મેંઢા ૧૨,૩૮૨.

( ૨૧ ) નડિયા જિલ્લો

એકદર કતલ ગાયબળદ ૫૫૦, બકરા ૫,૦૦૦; મેંઢા ૧,૯૦૦ કૃષ્ણનગરમા ૫૦૦ ગાય, અને શાંતિપુરમા ૫૦ ગાય કપાય છે

( ૨૨ ) નવાખાલી જિલ્લો

એકદર કતલ ગાયબળદ ૩,૦૦૦, ભેંશ ૨,૦૦૦, બકરા ૨,૦૦૦, મેંઢા ૧૮૩૬

( ૨૩ ) ટિપેરા જિલ્લો

એકદર કતલ ગાયબળદ ૬,૦૦૦, ભેંશ ૨૫૦, બકરા ૧૩,૦૦૦, મેંઢા ૧૦૦ ટિકરચરમા ૨,૦૦૦ અને ચાંદપુરમા ૪,૦૦૦ ગાયો કપાય છે બ્રાહ્મણબ ન્યિાના આકડા નથી મળતા

( ૨૪ ) ઢાકા જિલ્લો

ઢાકા શહેરમા બે કતલખાના છે (૧) સાજદાનપુર અને (૨) કસૈટુલી. એકદર કતલ ગાયબળદ ૧૦,૮૦૦, બકરા ૩૫,૦૦૦ અને મેંઢા ૫,૦૦૦. ગામડાના આકડા મળતા નથી

( ૨૫ ) ચોવીશ પરગણા

એકદર કતલ ગાયબળદ ૧૮,૮૫૦, ભેંશ ૨,૦૦૦; બકરા ૪૦,૫૦૦, મેંઢા ૮૦૦, ભુંડ ૩,૦૦૦. મેનાડાગામા

૫૨,૦૦૦ પશુ કપાય છે ખેરેકપુરમાં ૨,૦૦૦, બારાસાતમાં ૫૦૦ અને ડાયમંડ હાર્બરમાં ૪૫૦ ગાય કપાય છે બડાનગર અને કમરહાટીના ભાગાડ (ઢોરના અસ્થિસ્થાન) કલકત્તાની મેસર્સ ટૉ વૉલેસ કંપનીને ભાડે આપવામા આવે છે શીંગડા અને ખરી પશુજન્ય લોટના કારખાનામા જાય છે લોહી મેસર્સ કાર્લેડર કંપની એકઠું કરે છે આતરડા સામાન્ય રીતે સરકારી કારખાનામા જાય છે, જેમ કે મિ મેયરનું તાતનું કારખાનુ

( ૨૬ ) બીરભૂમ જિલ્લો

એકદર કતલ ગાયબળદ ૮,૩૦૫, બકરા ૮,૬૨૬, મેઢા ૨૩૦

( ૨૭ ) જલપાઇગુરી જિલ્લો

એકદર કતલ ગાયબળદ ૩,૫૧૮, બકરા ૨,૪૬૩, મેઢા ૩૧, ભેંસ ૧,૦૩૦, અને ભુંડ ૧,૮૦૦

( ૨૮ ) રંગપુર

એકદર કતલ ગાયબળદ ૧૩,૨૦૦, બકરા ૭,૫૦૦; મેઢા ૫૦૦ કુડીગ્રામમા ૧૪,૦૦૦ અને નિલફામડીમા ૨૦૦ ગાયો કપાય છે બીજા પેટાવિભાગોના આંકડા નથી મળ્યા.

× × ×

આ બધા ઉપ૨થી સારરૂપે આ સિદ્ધાન્ત તરી આવે છે, કે મરેલા ઢોરોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ ધર્મ સમજીને આપણે જ્યા સુધી નહિ કરી શકીએ અને એ રીતે ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્યને ગોરક્ષામા નહિ યોજીએ ત્યા સુધી ગોરક્ષા અસાધ્ય છે.

## ૭

## ઢોરની નીકાસ

હજારો સરસ ઢોર બહારગામથી મુમઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, જેવા મોટા શહેરોમા આવે છે ને આવ્યા પછી એક વર્ષની અંદર નાશ પામે છે, એ ભયાનક વાત હજી હવે આપણે વિચારવાના છીએ, પણ તે પહેલા ઢોરની પરદેશ નીકાસ થાય છે એ જોઈ લઈએ.

૧૯૧૨ પૂર્વે સરકારી પત્રકોમા ઢોર તથા ઘેટાબકરાની ફોડ પાડતા નહોતા ૧૯૧૨થી માડીને ઢોર પરદેશ ચડયા તેના આકડા નીચે ટાકયા છે:

| વર્ષ | સખ્યા | કિમ્મત રૂપિયા | એક ઢોરની સરેરાશ કિમ્મત રૂપિયા |
|---|---|---|---|
| ૧૯૧૨-૧૩ | ૩૦,૧૮૮ | ૧૫,૭૧,૬૬૦ | ૫૨ |
| ૧૯૧૩-૧૪ | ૨૯,૯૦૯ | ૧૮,૫૮,૫૦૦ | ૬૨ |
| ૧૯૧૪-૧૫ | ૧૭,૭૦૮ | ૯,૪૫,૦૬૦ | ૫૩ |
| ૧૯૧૫-૧૬ | ૧૪,૨૪૧ | ૬,૫૦,૮૩૫ | ૪૦ |
| ૧૯૧૬-૧૭ | ૧૪,૬૮૧ | ૮,૫૧,૪૦૦ | ૫૮ |
| ૧૯૧૭-૧૮ | ૯,૯૭૭ | ૭,૨૨,૨૦૫ | ૭૨ |
| ૧૯૧૮-૧૯ | ૯,૯૫૧ | ૯,૩૧,૪૫૫ | ૯૪ |
| ૧૯૧૯-૨૦ | ૧૬,૬૮૫ | ૧૯,૧૯,૯૧૦ | ૧૧૫ |
| ૧૯૨૦-૨૧ | ૧૯,૦૬૫ | ૨૦,૪૪,૬૮૦ | ૧૦૭ |
| ૧૯૨૧-૨૨ | ૨૧,૧૭૪ | ૧૬,૭૪,૩૮૨ | ૭૯ |
| ૧૯૨૨-૨૩ | ૧૩,૬૭૫ | ૮,૨૮,૯૧૨ | ૬૧ |
| ૧૯૨૩-૨૪ | ૧૨,૫૯૭ | ૮,૭૮,૮૦૪ | ૭૦ |

સરકારી અધિકારીઓ નિરંકુશ વેપારના પક્ષપાતી હોય છે, એટલે ઢોરની નીકાસ બંધ કે ઓછી કરવાની સૂચનાને હસી કાઢે છે તેમના પક્ષનું પ્રતિપાદન લેફ્ટેનંટ કર્નલ મટ્સનના એક લેખમાં ઠીક કરેલ છે, જોકે તે પણ અંકુશ મૂકવાની તદ્દન વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાશે

'નીકાસ બંધ કરવી નિરર્થક છે ઊલટું જે દેશમાં ઢોર જોઇએ તે કરતા વધારે હોય ત્યાં નીકાસને ઉત્તેજન જોઇએ નીકાસથી કિમ્મત વધે છે, માલધારીને ઢોરને સારું ખાણું આપવાની ને એનો વંશ સુધારવાની લાલચ મળે છે, અને પરિણામે દેશમાં બધા ઢોર વધારે માલાળા થાય છે આમાં એક અપવાદ છે, તે આ કે હિંદુસ્તાન બહાર ગાયભેંશની નીકાસ ઉપર અંકુશ હોય તો સરવાળે લાભ છે'

અર્થના દાસ ગમે તે કહે, પણ જે પ્રજા પશુ પાસેથી લીધેલ સેવાના યત્કિંચિત્ બદલા દાખલ વૃદ્ધ તથા રોગી અવસ્થામાં તેમને પાળવાને બંધાયેલ છે તેની પાસેથી, જેઓ ઢોર નકામું લાગે કે તરત તેને કતલ કરે છે એવા લોકના હાથમાં એક પણ ઢોર જાય એ અસહ્ય છે વળી કેટલાક ઢોરને તો દૂધને અર્થે નહિ પણ કેવળ માંસને અર્થે ઊછેરવા પરદેશ લઈ જાય છે એટલે આ લોહીનો વેપાર સર્વથા અટકે એમ દયાધર્મ તરીકે આપણે ઇચ્છીએ

પણ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ નીકાસથી ઢોરના ભાવ એટલા ચડી જાય કે એને વેચાતા લેવાનું આપણું ગજું જ ન રહે ઢોર ઊછેરનાર કદાચિત્ સુખી થાય પણ ખેતી તથા દૂધના જનાવરની અછતને પરિણામે દેશ સમસ્તના દુઃખનો પાર ન રહે અનાજની છૂટથી નીકાસ થાય એટલે અનાજ ઊગાડનાર

ખેડૂતે લાભ થાય એમ ભાસે; પણ અંતે તો તેમાંથી દેશ ભૂખમેળો થાય છે. મહાન્ યુરોપિયન વિગ્રહની વેળાએ આ 'દયાળુ' સરકારે પણ હુલ્લડની બીકે અનાજની નીકાસ બંધ કરી હતી.

'હિન્દુસ્તાન કૃષિપ્રધાન દેશ છે. એની લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંશ વસ્તીની જીવનદોરી ખેતી છે, જે ખેતીનો આધાર મુખ્યત્વે ઢોર ઉપર છે. દેશમાં જોઇએ એટલા ઢોર નથી, અને જે છે તે પણ નબળા છે. ૧૦૦ માણસ દીઠ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ૫૯ ઢોર, ડેન્માર્કમા ૭૪, યુનાઇટેડ સ્ટેટસમા ૭૯, કૅનેડામા ૮૦, કેપ કૉલોનીમા ૧૨૦, ન્યુ ઝીલૅંડમા ૧૫૦, ઑસ્ટ્રેલિયામા ૨૫૯, આર્જેન્ટાઇન પ્રજાતંત્રમા ૩૨૩, અને ઉરૂગુવાઇમા ૫૦૦ છે.

'દેશી બળદ એક મોસમમા બહુ તો ૫ એકર જમીન ખેડી શકે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમા આશરે ૨૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન ખેડાય છે, અને ખેડને લાયક ઢોર આશરે ૪,૯૦,૦૦,૦૦૦ છે. ભાર ખેંચનારા વગેરેના ૨૫ ટકા અને વૃદ્ધ, અશક્ત, માંદા વગેરેના ૨૫ ટકા બાદ કરતા આશરે ૨૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ એકર ખેડવા સારુ આશરે ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦ ઢોર રહ્યા, એટલે ૧૯ એકરે એક જોડીની સરેરાશ આવી, પણ સામાન્ય રીતે ૧૯ એકર ખેડવા માટે ૪ જોડી જોઇએ. બીજા દેશના પ્રમાણમા અહીં ઓછો પાક ઊતરે છે તેનું મુખ્ય કારણ આ જ છે. ઘઉંની ખેતીના દર એકર દીઠ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમા ૧૧.૫ બુશલ પાક ઊતરે છે, ફ્રાન્સમા ૧૩.૫, ઇટલીમા ૧૩.૭, સ્પેઇન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા ૧૪, કૅનેડામા ૧૭, સ્વીડન તથા નૉર્વેમા ૨૩, મિસરમા ૨૯, ગ્રેઇટ બ્રિટનમા ૨૯.૮, નેધર્લૅંડ્સમા ૩૦, જાપાનમા ૩૨, સ્વિટ્ઝર્લૅંડમા ૩૨.૫, ને ડેન્માર્કમા ૩૩.

જન્મથી પહેલા વર્ષની અદર જ મરણ પામે છે. દેશનું બાળમરણનું સાધારણ પ્રમાણ હજારે ૨૬૦ છ, ન્યુ ઝીલૅંડનુ ૩૨, હૉલંડનુ ૫૦, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનુ ૫૮ ૮, સ્વીડન અને નૉર્વેનું ૧૦૨, ડેન્માર્કનુ ૧૩૫, આયર્લંડનું ૧૨૭, સ્કૉટલડનુ ૧૪૫, અને ઇગ્લંડ તથા વેલ્સનું ૧૭૨ છે સયુક્ત પ્રાન્તના આરોગ્યખાતાના ઉપરિ કર્નલ મૅક્રૅગરે કહ્યુ હતું, કે "સુશિક્ષિત સુયાણીનુ લશ્કર ઊભુ કરવા કરતા ગરીબોને સુલભ થાય તેમ દૂધને સોઘુ બનાવવું એ બાળમરણ ઘટાડવાનો વધારે સારો માર્ગ છે" (સર જૉનવાળી અરજી)

હિંદમા મરણપ્રમાણ હજારે ૩૮ ૨, ન્યુ ઝીલડમા ૯ ૫ અને ઇગ્લડમા ૧૪થી નીચે છે. ભારતમા સરેરાશ આયુષ ૨૪ વર્ષનું ને ઇગ્લડમા ૪૫ વર્ષનું છે

'૧૯૦૨મા મનુષ્યમા ક્ષયના દર્દી ૩૮,૪૩૫ નોધાણા હતા, તે સખ્યા ૧૯૧૯મા વધીને ૧,૦૦,૧૫૨ની થઈ, એટલે લગભગ બસે ટકા વધારો થયો' (સર જૉનની અરજી)

આ સર્વ વિચારતા, ઢોરની નીકાસ એ મોટો અપરાધ છે. એને પરિણામે ઉત્તમ જાતના ઢોર તદ્દન ઘટી ગયા છે ઢોર ઉછેરવાનો ઉદ્યોગ સુવ્યવસ્થિત હોત અને દેશમા ઢોરનો વધારો હોત તો નીકાસ લાભ આપત. પણ વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી. માલધારીને ઢોરની કિમ્મતનું ભાન ન મળે એટલે ખરી કિમ્મતથી અર્ધે ભાવે તે ઢોર વેચી નાખે છે. વળી અતે બને પોતે પાયમાલ થઈ જાય તો પણ રોકડા પૈસાની લાલચે તે પોતાના સરસમા સરસ ઢોર આપી દે છે આ પ્રમાણે ઉત્તમ ખુટ અને બહુદૂધાળી ગાયોની નીકાસને લીધે દેશને આર્થિક હાનિનો પાર નથી

## ૮

## મોટાં શહેરોનો ત્રાસ

હવે મોટા શહેરોમા પશુઓ ઉપર ત્રાસ ગુજરે છે, જેને પરિણામે તે કસાઇના હાથમા જઈ પડે છે, તે જોઈએ

ડૉ (હવે સર) હૅરૉ'ડ મૅને ૧૯૧૯મા મુબઈના દૂધાળા ઢોરના તબેલા વિષે હેવાલ લખ્યો હતો, એમા તે કહે છે, "સખ્યાબધ જનાવર એકઠા રાખવામા આવે, થોડા કલાક પણ છાણ ભેગુ થાય, ઘાટી વસ્તી વચ્ચે સાકડી જગ્યામા ઘણા જનાવરની ભીડ થાય તેને લીધે અનિવાર્ય દુર્ગંધ છૂટે, અને શહેરોની રજકણમય તથા કદાચ રોગના જન્તુવાળી હવામા દૂધનો મોટો જથ્થો રહે, – આ બધાને પરિણામે સારુ દૂધ નીપજે નહિ, આજુબાજુના લોકોને ત્રાસ થાય, અને ઢોરના તબેલામા માખી તો હોય જ, તેની મારફત કદાચ રોગ પણ ફેલાય"

ઢોરની દશા અસ્વાભાવિક અને દયાજનક હોય છે, તે શરીરે સુખી રહી શકતા નથી અને અધૂરામા પૂરુ, તેમની પાસેથી દૂધનુ છેલ્લુ ટીપુ પણ પડાવવા સારુ તેમના ઉપર

જાત જાતનો જુલમ થાય છે, અને એને લીધે તે વાંઝિયાં થઈ જાય છે, તથા ખાટકી વિના બીજો કોઈ એનો ગ્રાહક થતો નથી.

લાહોરના તંદુરસ્તી ખાતાના અમલદાર ડૉ. ન્યુએલે ૧૯૧૪મા અખિલભારત આરોગ્ય પરિષદ્ આગળ ભાષણ કરતાં કહ્યું, "આકૃિ ઉપર દબાણ થાય અને વધારે દૂધ નીકળે એટલા માટે દૂધવાળા ઢોરની પુંઠમા એનું પૂછડું ભરાવે છે, ને આ મે નજરે જોયું છે."

કલકત્તાના જીવદયા મંડળના સભ્ય મૈત્રબાબુ લખે છે, "કલકત્તાના દૂધવાળા ગાયની યોનિમા ફૂંક મારે છે, અને તેમા એનું પૂછડું, માણસનો હાથ અથવા ૪ તસુ વ્યાસનું અને ૧૮ તસુ લાબું ઘાસનું પૂળિયું ભરાવે છે. આ ઘણુ ઘાતકી કામ છે, અને તેથી ઢોર વસૂકી જાય છે. આરોપીઓના વકીલોએ દલીલ કરી કે એ ક્રિયામા ક્રૂરતા નથી, પણ ન્યાયાધીશોએ એ માન્યુ નહિ આ અધમ ક્રિયા થાય ત્યારે નીચે પ્રમાણે અસર થતી મે જોઈ છે, જે ઉપરથી જનાવરને એમા કેવી અસહ્ય પીડા હશે તે કોઇ પણ માણસ કળી શકશે.—(૧) સાભળનારને દયા આવે એની રીતે ઢોર કણે છે. (૨) પીઠ વાંકી વળી જાય છે. (૩) આખ ફાટી જાય છે. (૪) કપ છૂટે છે. (૫) એવા ઢોરના પૂંઠડા આગળ કોઇ માણસ જાય તો તે ચમકે છે.

"કલકત્તા શહેર તથા તેના પરામા ૩૦૦ તબેલામા આશરે ૧૦,૦૦૦ ગાય છે. આમાથી ૫,૦૦૦ ગાયને રોજ ફૂકારે છે. છેલ્લા પંદર માસમા સીઆ'ડા વિભાગમા ૪૫ કેસ પકડાણા હતા."

ડૉ મેરીનોએ કલકત્તા પાર્લમેન્ટ આગળ નિબંધ વાંચ્યો હતો, તેમા તે લખે છે, "પીરી નામે રંગ બનાવવા સારુ ગવલી લોક ગાયને કેવળ આંબાના પાન ઉપર રાખે છે, બીજુ કાઇ ખાવા કે પીવા પાણી પણ દેતા નથી, અને એ ગાયનુ મૂત્ર બજારમા મોંઘે ભાવે વેચે છે બિચારી ગાય ભૂખે રીબાઈ રીબાઈને મરી જાય છે"

હિંદુસ્તાનમા મનુષ્ય નહિ પણ મનુષ્યદેહધારી રાક્ષસ જ રહેતા હશે એવી કલ્પના આ વસ્તુ વાચનારના મનમા આવે તો એમા શુ ખોટુ છે?

આમ તબેલામા દિવસે દિવસે, ઘડીએ ઘડીએ અને પળે પળે રીબાવા કરતા એક સપાટે કપાઈ જવાનું ઢોર વધારે પસદ કરે એમા કાઇ શકા નથી અને તબેલાના માલિકો, જેમાના ઘણા હિંદુ હોય છે, તેઓ તબેલા રાખવા કરતા કતલખાના રાખતા હોય તો તેમને ઓછુ પાપ લાગે.

આ તો શહેરમા આવનારા ઉંચી જાતના ઢોરની કથા થઈ. પણ એના બચ્ચાની કેવી દશા થાય છે? કોઇ ઠેકાણે દૂધવાળા વાછડાને કસાઇને વેચી નાખે છે, બીજે ઉઘાડા આકાશ નીચે ટાઢ, તડકા તથા વરસાદમા એને ભૂખે મારે છે. માનુ દૂધ તો બિચારા પામે જ ક્યાથી? અને એને સાનુ થઈને તબેલામા જગ્યા કોણ ભાડે રાખે? વાછડાને શીંગ ન ઊગ્યા હોય તો એનું મડદુ ઉપાડવાના આઠ આના, અને ઊગ્યા હોય તો દોઢ રૂપિયાની ફી મુબઈની મ્યુનિસિપાલિટી લે છે, એટલે મુબઈના દૂધવાળા વાછડાપાડાને શીગ ન ઊગ્યા હોય ત્યા જ એનું કામ કાઢી નાખે છે એક વર્ષે મુબઈમા આશરે ૨૦,૦૦૦ વાછડાપાડાના મડદા કચરાપટીમા જાય છે.

જૂનાગઢના પ્રસિદ્ધ દયાપ્રચારક રા. લાભશંકર લક્ષ્મીદાસે એક પત્રિકામા વનસ્પતિના દૂધની ભલામણ કરતા 'ટાઇમ્સ ઑફ ઈંડિયા'મા છપાયેલો નીચલો કાગળ ટાંકેલ છે:

"મુંબઇમા પાડાને, દૂધ વિના નભી ન શકે એટલી ઉમ્મર હોય ત્યા, રસ્તા ઉપર ભૂખે મરવા ગવલીઓ છોડી મૂકે છે, અને થાકના માર્યાં તે પડી જાય એટલે ટ્રામ, મોટર કે ઘોડાગાડીની હડફેટમા આવી જાય છે.

"ગતવેળાએ તબેલામાથી એને તગડી મૂકે છે, અને તે એટલા જ માટે કે એની માનુ સઘળું દૂધ તેઓને વેચવા જોઇએ છે. માણસની કલ્પનામા ઘોરમા ઘોર પાપ આવી શકે એમાનું આ એક છે."

મિ. કેરથ લખે છે, "ભેંશ પાડા વિના દૂધ આપે છે, એટલે પાડા અળખામણા લાગે છે અને એને ભૂખે મારવામા આવે છે. ચાર પાચ માસના પાડા જન્મવેળાએ હતા તે કરતા તોલમાં વધારે હોતા નથી. ઢોરમાત્રમા પાડાની ઓછામા ઓછી સંભાળ લેવાય છે. પાડા તાપ ખમી શકતા નથી એ સૌ જાણે છે, અને જ્યા તાપ બધેથી વધારે આકરો હોય ત્યા જ એને બાધ્યા હોય છે. ગવલીઓ જાણે કેમ એનો જીવ લેવા જ બેઠા હોય એવું જણાય છે."

પંજાબના ખેતીવાડીના ઉપરિ મિ. હૅમિલ્ટન કહે છે, "પાડા મોટે ભાગે નાનામાથી મોટા થતા જ નથી, પણ નાનપણમા જ પોતાનું આયુષ પૂરું કરે છે."

મિ. રીચ્ઝ લખે છે, "વાછડાપાડાને ઊછેરતા ખર્ચ થાય એટલા માટે આ દેશના દૂધવાળા એને મારી નાખે છે, એ રાક્ષસી કામ છે. મુબઈમા ઊકરડામાથી વાછડાપાડાના મડદા

ગાડા ભરીને રોજ લઈ જતા દેખાય છે. ઉંચી જાતના ઢોરનો આમ ઘાણુ નીકળી જાય એમા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે અને નીચું જોવાપણું છે, અને જગતના બીજા કોઇ સુધરેલા દેશમા આવુ ચાલી જ ન શકે."

ડૉ. વૉલ્કરને આજથી ૩૫ વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીમા સુધારા સૂચવવા માટે સરકારે વિલાયતથી બોલાવ્યા હતા. તે લખે છે, "દેશમા ફરતા ભેંશ પુષ્કળ અને પાડા ક્વચિત જ મારા જોવામા આવ્યા, એટલે નાના પાડાનું શું કરે છે એ પૂછવાનુ મને વારવાર મન થયુ.

"ગુજરાતમા પાડાને દૂધ જ ન આપે એટલે ભૂખે મરી જાય. બીજે એને જંગલમા હાંકી મૂકે, ત્યા વાઘદીપડા એને ફાડી ખાય. બંગાળામા એને જંગલમા બાંધી આવે છે, અને ત્યા કા એ ભૂખે મરે છે ને કા જંગલી જનાવરનો ભોગ થઈ પડે છે. લોકો આવા નિર્દય હશે, પણ કોઇ જનાવર અત્યંત દુ:ખી હોય તોય એને ઠાર મારવા નહિ દે!"

પૂનાના ખેતીવાડી વિદ્યાલયના અધ્યાપક બાપ્રલાલ શંકરલાલ પટેલના લખ્યા પ્રમાણે ૧૯૧૫-૧૬ અને ૧૯૧૯-૨૦ વચ્ચે ૧૯૧૭-૧૮ ના દુષ્કાળને લીધે મુબઈ ઇલાકામા ખુંટ બળદની સંખ્યા ૪ ટકા, ગાયની ૧૬ ટકા અને વાછડાપાડાની ૧૭ ટકા ઘટી. બધા ઢોરમા સરેરાશ ૧૧ ટકા ઘટાડો થયો. આ ઉપરથી જણાય છે કે આપણે ભલે ગાયમાતા ગાયમાતા કરીએ, પણ દુષ્કાળ સામો આવીને ઊભો એટલે પહેલા પ્રથમ આપણે એને ગાયનો ભોગ ચડાવીએ છીએ, કારણ ગાયને ખોવી આપણને પરવડે છે. ગાય મરે એના પ્રમાણમા તો પાડાયે ઓછા મરે છે. પાડા મરે છે તેના પ્રમાણમા અર્ધી ભેંશ

મરે છે, અને ગાયના પ્રમાણમાં ચોથા ભાગના બળદ મરે છે. બળદની રક્ષા થાય છે, કેમકે એને ઠેકાણે હળમાં કોણ જૂતે? ભેંશનીયે રક્ષા થાય છે, કારણ એ પુષ્કળ દૂધ આપે અને એના દૂધમાંથી માખણનો પિંડો ઊતરે. ભેજવાળા પ્રદેશમાં પાડો ખેતીના કામમાં આવે છે, એટલે એનીયે રક્ષા થાય છે. પણ રાંકડી ગાય ન બહુ દૂધ આપે ને ન એના દૂધમાંથી બહુ માખણ ઊતરે, એટલે એનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. છતાં પણ આપણે ગોરક્ષક પદવીનું મિથ્યાભિમાન રાખીએ છીએ. પણ પરિણામ આ આવે છે કે આજથી કાલ અને કાલથી પરમદિવસ ગાયની ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે ભૂંડી દશા થાય છે.

## ૯

## મદ્રાસ કલકત્તાનું પાપ

મોટા શહેરોમા ઢોરનો ડેવો ઘાણુ નીકળે છે એ આપણે છેલ્લા અધ્યાયમા સહજ જોઈ ગયા. પણ આ વાતનું એટલુ બધુ મહત્વ છે કે એ વિષે જેટલો પૂરાવો મને મળી શક્યો છે એટલાનો આ સ્થળે સંગ્રહ કરવાની મારી ધારણા છે, જેથી કરીને સરકાર તથા પ્રજાનું મહાપાતક સ્પષ્ટ જણાઈ આવે. સરકારને તો આપણે કાંઇ કહેવાપણું હોય જ નહિ, કારણ સરકારની તો

मिथिलाया प्रदीप्ताया न मे दह्यति किंचन ।

એવી ભવ્ય દશા છે. પણ દેશના અમૂલ્ય ધનનો નાશ થતો આપણે જ આમ ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છીએ એમા આપણે ભારે લાજવા જેવું છે.

મિ. સૅમ્પસન મદ્રાસના ઢોર વિષેના હેવાલમાં લખે છેઃ "મદ્રાસમા વર્ષે દૂધાળા ઢોર ૫,૦૦૦થી ઓછા નહિ આવતા હોય, જેમાના ઘણાખરા વસૂકે એટલે ખાટકીને વેચાઈ જાય છે, અને વાછડાપાડા મોટે ભાગે ભૂખે મરી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ દૂધાળાં ઢોરના વંશનો ક્ષય થાય છે.

"હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ શહેર કરતાં મદ્રાસમાં વધારે દૂધાળાં ઢોર ખેંચાય છે, અને દુઃખની વાત તો આ છે કે ઓંગોલ ગાયો મદ્રાસ આવે છે તે ઘણીખરી પહેલા વેતરની હોય છે, અર્થાત્ દૂધ આપવાની તેમની શક્તિ હજી પૂરી વિકસેલી નથી હોતી. જો આ ગાયો વસૂકે ત્યારે એને વેચાતી લઈ લેવાય, અને આજ ખાટકીને હાથ જાય છે એને બદલે સારો ખુંટ એને દેખાડાય તો ગામડામાથી ઢોર આજ ખેંચાયે જ જાય છે તે બહુ અંશે અટકી જાય. મિ. રૉબર્ટસને મદ્રાસના એક ગવળીએ કાઢી નાખેલ ગાય વેચાતી રાખી તે પછી આખા ધણમા સૌથી વધારે દૂધ દેનારી નીવડી. અને કોણ જાણે કેટલા હજાર એવા જ સારા ઢોર હજી ભર યુવાવસ્થાને નથી પહોચતા ત્યા કાઢી નાખેલ ઢોર તરીકે કસાઇને હાથ પડીને નાશ પામ્યા હશે. મ્યુનિસિપાલિટી મેલા પાણીના ખેતર ઉપર આ કામ ઉપાડી શકે, અથવા દૂધ પૂરું પાડવા દુગ્ધાલય પણ ચલાવી શકે, અને વાછડાપાડાને ઊછેરીને શહેરના કામમા વાપરી શકે. આથી ખાનગી સાહસને કાઇક અંતરાય તો આવે, પણ લોકોની શરીરસુખાકારી ખાનગી સાહસ કરતા વધારે મહત્ત્વની છે આવો પ્રયત્ન સફળ થાય તો મદ્રાસથી નાના શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ એનું અનુકરણ કરે, અને આવા દુગ્ધાલયોમા ઓલાદ સુધારવા ને દૂધ વધારવાનું કામ હાથમા લઈ શકાય."

મેજર મીધર તથા વૉલ્ધને રચેલુ દુગ્ધાલય વિષેનું પુસ્તક સરકારે બહાર પાડયું છે, એમા લખે છે.

"મુખ્યત્વે કરીને કોસી જિલ્લાથી સંખ્યાબંધ દૂધાળા ઢોર વર્ષે વર્ષે કલકત્તે આવે છે. શીયાળાને અંતે ગાયો

વસૂકવા માંડે અને દૂધની ખપત ઘટવા માંડે એટલે ગવલી લોકો એને ખાટકીને વેચાતી આપે છે, કારણ ચારાની અછત તથા ખીલાના આકરા ભાડાને લીધે ઊનાળામાં ઢોરને ખવડાવવાનું તેમને ભારે પડે છે અને હવાપાણીની અસરને લીધે ખુંટ દેખાડ્યા છતાં ગાય ગાભ ધરતી નથી. ઢોરને આમ ઝપાટાબંધ કાઢી નાંખવાને પરિણામે ઢોરની અછત થાય છે ને ભાવ ચઢી જાય છે. એટલે દૂધનાં ઢોર ઊછેરનાર પ્રદેશોથી ઢોર આણવાને બદલે જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં સ્થાનિક ઢોરઊછેરને સારું પ્રયત્ન કરવાની જરૂર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્થાનિક ઢોર દૂધ થોડું આપે છે, એટલે ઓલાદ બાબત સંભાળ નથી લેવાતી એ સિદ્ધ વાત છે, અને આ વિષે વધારે ધ્યાન આપવું એ સુધારાનું પહેલું પગથિયું છે. ઉંચી જાતના સરકારી વાલી ઘોડા સારી ઘોડીને દેખાડવાની પદ્ધતિ લાભદાયક છે તે ઢોર પરત્વેય ચાલુ કરવી જોઇએ."

કલકત્તા કૉર્પોરેશનના પ્રમુખ મિ. પેઇનના નિબંધમાંથી નીચલો ઊતારો કર્યો છે:

"કલકત્તાના ગવલીઓ દેશની ઉત્તમ ગાયોનું સત્યાનાશ વાળે છે. સારી ગાય મળવી કઠણ થઈ પડી છે, અને ભાવ ચડ્યે જ જાય છે. બીજા વેતરની શરૂઆતમાં સાધારણ રીતે ગાય કલકત્તે આવે છે, ત્યાં એના ઉપર ફૂંકારવાની નીચ ક્રિયા થાય છે અને બહુ તો છ આઠ માસ એ દૂઝે છે. આટલા સમયમાં એ તદ્દન વંઢી ન ગઈ હોય તોપણ બે ત્રણ વર્ષ ગાભ ધરવાને અશક્ત થઈ જાય છે, અને ખાટકીને હાથ જાય છે. પરિણામે, આઠ દશ વર્ષ ઉપકારી જીવન ગાળવાને બદલે તે માંડ બે વર્ષ દૂઝે છે અને બે જ વાછડાં

આપે છે, જેમાનુ એક તો ઘણું કરીને કસાઇને વેચાઈ જાય છે આ અત્યાચાર દેશની ઉત્તમ ગાયો ઉપર નિરંતર ચાલુ છે ”

કલકત્તા કૉર્પોરેશને દૂધ વિષે વિચાર કરવા ખાસ સમિતિ નીમી હતી, તેના પ્રમુખ મિ. પેઇન હતા અને સભ્યોમા ત્રણ યુરોપિયન, એક મુસલમાન અને એક હિંદુ હતા સમિતિના હેવાલમા તેઓ કહે છે: ‘ગવળીઓ ખાટકીને ગાય વેચે છે એના ઘણા કારણ છે. એક તો એની કોડમા જગ્યા ઓછી હોય છે અને તેમા અમુક જ સખ્યાનો સમાસ હોય છે એટલી સખ્યા તે ગણે છે, અને ગાય વસૂકે કે તરત એને તે ખાટકીને આપે છે અને એને ઠેકાણે દૂઝણી ગાય આણે છે ગવળી પાસે મૂડી પણ ઓછી હોય છે, એટલે નવી દૂઝણી ગાય જોઇએ ત્યારે વસૂકેલ ગાય તેને વેચવી પડે છે એવે જ કારણે તેને વાછડા રાખવા પોસાતા નથી એટલે એને પણ તે ખાટકીને ભળાવે છે. વળી આ દેશની ગાયો બહુ દુધાળી હોતી નથી અને વાછડા વિના દૂધ દેતી નથી, એટલે ગવળી એને ફૂકારે છે, જેને પરિણામે ગાયને વેદના થાય છે એટલુ જ નહિ, પણ સદાકાળ નહિ તો બહુ સમય પર્યન્ત એ વાઝણી થઈ જાય છે. એટલે વસૂકેલ ગાયને કાઢી નાખવામા ગવળીને લાભ છે, જો કે બીજી પરિસ્થિતિમા જે ગાયો અનેક વાછરૂ તથા દૂધ આપત તેની આમ કતલ થઈ જવાથી ઓલાદ દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે, અને દેશમા આમે દૂધ ઓછુ અને ખરાબ મળે છે એના ઉપર પણ ગભીર અસર થાય છે. સરસ ઢોર વર્ષે વર્ષે શહેરોમા તણાતા જાય છે, અને એવા ઢોરની પૂરી અછત છે.’

બાદશાહી ગોરસશાસ્ત્રી (ડેરી એક્સપર્ટ) મિ. સ્મિથે કલકત્તાની પાંજરાપોળવાળા ઉપર પત્ર લખ્યું હતું, એમા તે કહે છેઃ

"મોટા શહેરોમાં જુવાન ગાયભેંશની કતલ થતી અટકાવવી એ ગોરક્ષાનું પહેલું અને સૌથી વધારે આવશ્યક અંગ છે.

"છેલ્લાં પંદર વર્ષમા આ પ્રમાણે ચાર મોટા શહેરોમા ૨,૫૦,૦૦૦ જુવાન ગાયભેંશનો વધ થયો. આને અટકાવવા સારું વેપારી રીતે દૂધ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ જે જગ્યાએ ગાય આખું જીવન ગાળી શકે ત્યા દૂધ ઉત્પન્ન કરવું જોઇએ, અને તેને જન્તુરહિત (પૅસ્ચરાઇઝ) કરી અને ઠારીને શહેરોમાં લાવવું જોઇએ, અને સ્વચ્છ બંધ કરેના ડામગા વેચવું જોઇએ.

"શહેરમાં દૂધ નીપજે તે સારું ક્યાથી હોય? ખીચોખીચ વસ્તીવાળી ગલીકુંચીમાં સારુ અને સ્વચ્છ દૂધ ન થાય એટલું જ નહિ, પણ જ્યાં જમીન સોણ જાણે કેટલે રૂપિયે ચોરસ હાથ હોય, આકરા કર હોય અને મજૂરી, ખાણખોરાક તથા પાણીનું ખર્ચ ગામડા કરતા બમણું હોય ત્યા ઢોરને રાખીને દૂધ ઉત્પન્ન કરીએ તે મોંઘું જ પડે. દયાધર્મી વેપારીઓ આ પ્રશ્ન હાથમા લ્યે, ગામડામા સ્વાભાવિક સ્થિતિ વચ્ચે દૂધ ઉત્પન્ન કરે અને મોટા શહેરોમા તે વેચે તો શહેરના ગરીબોને પોસાય નહિ એટલે સોંઘે ભાવે તે દૂધ આપી શકે, અને લંડન, કોપન્હેગન, ન્યુયૉર્ક વગેરે શહેરોમા બન્યુ છે તેમ નાકેરામાંથી ગવલીઓને કાઢી શકે.

"આમ થાય તો ગાયની રક્ષા તો થાય જ, પણ સોંઘું તથા સરસ દૂધ મળવાને લીધે માણસની પણ રક્ષા થાય.

"કલકત્તાની પાંજરાપોળ ૨,૦૦૦ વૃદ્ધ ઢોરને થોડાં વધારે વર્ષ જીવતાં રાખવામાં ૧,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચે છે. પાંજરાપોળના આશ્રયદાતાઓ દશ વર્ષની મદદ જેટલા રૂપિયાની મૂડી સાથે દુગ્ધાલય કાઢે તો તેને લીધે વર્ષે વર્ષે ૨,૦૦૦ જુવાન ગાયોની હત્યા અટકે એટલું જ નહિ પણ કલકત્તાના લોકોને સોંઘું, ચોકખું અને સ્વચ્છ દૂધ મળે અને પૈસા કાઢનારને વિશેષમાં સારું વ્યાજ મળે."

૧૦

## કલકત્તાનું પાપ

મિ આયસા ટ્વીડ 'કાઉ કીપિંગ ઇન ઇંડિયા' નામના ઇંગ્રેજી પુસ્તકમા લખે છે.

"વસૂકેલ ગાયો ખાટકી અથવા શહેરના વેપારીને કદી ન આપવી જોઇએ, પણ ગામડામા એવા લોકોને આપવી જોઇએ કે જેને ચારાનુ સાધન હોય અને જે ગાયોને સભાળી શકે એમ હોય

"સારી ગાય સુલભ નથી, અને કોઇ માણસને હાથ આવી જાય તો ગમે તે ભોગે તેણે એને રાખવી જોઇએ ભવિષ્યમા એ તેને પૂરો બદલો આપશે વળી સારી ગાય ખાટકીને આપવી એ દુ ખની વાત તો છે જ, પણ તે ઉપરાત એમા દેશને હાનિ છે અને અપરાધ છે

"કોઇને સારી ગાય વેચવી હોય તો તેની એણે જાહેરખબર આપવી જોઇએ ખાટકી સામાન્ય રીતે આપે એટલે જ આવે તેને વેચાતી ગખનાર ઘણા ગ્રાહક મળી આવશે, અને એ રીતે ગાય બચી જશે.

"મેં આ વિષે ઘણા લોકો સાથે વાત કરી છે; અને સારી ગાય ખાટકીને નહિ આપવાનું તેમણે વચન આપ્યું છે. પણ થોડાએ જ પોતાનું વચન પાળ્યું છે. ખાટકી બહુ તો ગાયના ૬૦ રૂપિયા આપે, વસૂકેલ ગાયની સાધારણ કિમ્મત ૩૦–૪૦ રૂપિયા હોય છે. ખાટકી આપે એના કરતા ૧૦ રૂપિયા વધારે આપવા મે વારવાર કહ્યું, પણ આ લોકોએ બમણી કિમ્મત માગી અને અંતે મારી માગણી કરતા ઓછે ભાવે ખાટકીને ગાયો આપી દીધી"

એ જ પુસ્તકમા બીજે સ્થળે મિ. ત્રીવેદે લેખું કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાયને બીજું વર્ષ રાખવાથી એક જ વર્ષ રાખના કરતા ત્રણગણો લાભ થાય છે:—

( ૧ ) વસૂકેલ ગાયને વેચી નાખે તો

| જમે | | ઉધાર | |
|---|---|---|---|
| દૂધની ઊપજ (૩૦૦ દિવસ રોજના ૧૨ શેર, રૂપિયાના આઠ શેર લેખે) | રૂ ૪૫૦ | ગાયનું મૂલ્ય | રૂ ૨૪૦ |
| | | દશ માસનુ ખાણ | ,, ૨૫૦ |
| ૧૦ માસના વાછડાની કિં | ,, ૪૦ | કુલ | રૂ ૪૯૦ |
| ખાટકીને ગાય વેચતા | ,, ૬૦ | | |

કુલ આવક રૂ ૫૫૦; ખર્ચ રૂ ૪૯૦; નફો રૂ ૬૦.

( ૨ ) બીજા વેતર લગી રાખે તો

| જમે | | ઉધાર | |
|---|---|---|---|
| દૂધ તથા વાછડાની કિમ્મત ઉપર પ્રમાણે | રૂ ૪૯૦ | ગાયનું મૂલ્ય તથા ખાણ ઉપર પ્રમાણે | રૂ. ૪૯૦ |
| ગાય પાછી વીઆય ત્યારે એની કિમ્મત | રૂ. ૨૪૦ | વસૂકયા પછી ચાર માસનુ ખાણ | રૂ. ૩૨ |

કુલ આવક રૂા ૭૩૦, ખર્ચ રૂા પરર, નફો રૂા ૨૦૮ પછી તે કહે છે 'વ્યવસ્થા સારી હોવી જોઇએ ખાટકીને ગાય આપવી એ કોઇ રીતે પોસાય નહિ ઘણા દુગ્ધાલય બેસી જાય છે એનુ કારણ આ છે કે તે વાછડાને મરવા દે છે, અને ગાયને ટાળી નાખીને ખાટકીને વેચી નાખે છે. આ હમેશા વ્યવસ્થાને અભાવે ને બધુ નોકરોને હાથે રહેવા દેવાથી બને છે'

અંતે તે લખે છે

"પહેલા ગવળી ગાયોને સીધી ખાટકીને આપતા, પણ હવે વેપારીને આપે છે ને વેપારી ખાટકીને આપે છે વેપારી દૂઝણી ગાય ગવલીને વેચે છે, અને એની કિમ્મતના ભાગ દાખલ વસૂકેલ ગાયને લઈને ખાટકીને વેચે છે વેપારી ૩૦–૪૦ રૂપિયાની વસૂકેલ ગાય લઈને ખાટકીને ૪૦–૬૦ રૂપિયે આપે છે ગવળી કહેશે કે અમે વાછડા કે ગાય ખાટકીને દેતા નથી પણ દેશમા મોકલીએ છીએ આ તદ્દન ખોટી વાત છે ગાય ફરીને દેશ જોવા પામતી નથી કા તો ખાટકીવાડે જાય છે ને કા રગુન કે સિંગાપુર કતલ થવા જાય છે

"સરકારે અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ સારી ગાયની કતલ અટકાવવી જોઇએ"

લેફ્ટનન્ટ કર્નલ મૅટસને 'પાયોનિયર'મા ત્રણ વર્ષ ઉપર લેખ લખ્યો હતો એમા તે કહે છેઃ "દૂધ વિષે સ્થિતિ ખરેખર અત્યત ગભીર છે દેશમા ૭ કરોડ ગાયભેંસ હશે, પણ એમા થી બહુ જ થોડી માણસને પહોચે એટલુ દૂધ આપે છે ઘણીખરી તો એના બચ્ચાને જોઇએ એટલુ દૂધ

માડ દેતી હોય તો. શહેરોમા દૂધની પૂરી અછત રહે છે એ આ વાતનો પૂરાવો છે. આજ દુર્દશા છે, પણ ભવિષ્યમા એનાથીયે ભયકર દશા આવવાનો સંભવ છે, એટલે ચિંતા થાય છે.

"પંદર વીશ વર્ષ ઉપર દૂધ સોઘું અને પુષ્કળ મળતું. પણ આજ તો એવા હજારો છોકરા હશે, જેના માબાપને એને સારુ દૂધ જોઇએ છે, અને દૂધના ધંધામા લેશમાત્ર વ્યવસ્થા હોય તો ઠીક લાભ રહે એટલો ભાવ આપવાને તત્પર છે, પણ ઠીક ઠીક દૂધેય પામતા નથી. અછત એટલી છે કે એને લીધે પારાવાર ભેગ થાય છે, જેથી દૂધને દૂધ નામ જ ઘટતુ નથી સાથે સાથે ભાવ બેહદ ચડી ગયા છે. વધારે ખપ હોય ને ઉંચા ભાવ હોય તો છત થવી જોઇએ, પણ નથી થઈ, કારણ કે ઢોર ઉછેરનારા પ્રદેશોમાથી જોઇએ એટલા ઢોર મળતા નથી.

"પદર વીશ વર્ષ ઉપર શહેરો માટે જોઇતા ઢોર મુખ્યત્વે પંજાબમાથી મળતા. અમૃતસરમા સાહીવાલ ગાયો સખ્યાબંધ વેચાતી મળતી, અને હરિયાણામાથી પણ પુષ્કળ ગાયો સાધારણ ભાવે આવતી. આ બેય ઝરણ હવે સુકાઈ ગયા છે. સિંધમા હજી ગાયો છે પણ ખપજોગી નથી. પરિણામે હવે શહેરોમા ભેંશ આવવા માડી છે, અને સારી જાતની ભેંશ પણ પૂરી પડતી નથી ૧૯૧૧મા મે રોહતક, હિસ્સાર અને ફાઝિલ્કાને અડખેપડખેથી ત્રણ માસમા ૧૫૦૦ દૂઝણી ભેંશ સરેરાશ ૧૦૦ રૂપિયાને ભાવે વેચાતી લીધી હતી આજ એટલે જ ખપને ૫૦૦-૬૦૦ માડ મળે, અને કિંમત એકની ૨૫૦ રૂપિયાથી ૩૦૦ લગી દેવી પડે.

“હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં ઢોરની ખુવારી થાય છે એવી જગતમાં બીજે ક્યાય નથી થતી ને એને લીધે સ્થિતિ ગંભીર થઈ પડી છે.

“ઢોરની ઉત્પત્તિ બહુ હોય તો આ ખુવારી ન નડે. પણ ઉત્પત્તિ ઓછી છે. ઢોર ઊછેરનારા પ્રદેશમા ઢોર બહુ છે પણ દૂધાળાં ઢોર દિવસે દિવસે ઓછા થતા જાય છે. સરસ ઢોર મોટાં શહેરોમા જઈને માર્યાં જાય છે. નબળાં ઢોર પાછળ રહે છે, એની નબળી ઓલાદ વધ્યે જાય છે.”

## ૧૧

## મુબઈનુ પાપ

હવે મુબઈમા ઢોરોની કેવી દુર્દશા છે તે જોઈએ

સર હૅરોલ્ડ મૅને કરેલુ મુબઈના તબેલાનુ તાદૃશ વર્ણન આપણે જોઈ ગયા ઇગ્લડ તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કરતા મુબઇમા બાર તેર ગણુ મોઘુ દૂધ મળે છે એ પણ જાણ્યુ આવુ મોના મૂલનુ દૂધ પાછુ કેવુ હોય છે? આશરે ૧,૪૦૦ નમુનાનુ પૃથક્કરણ કરતા ડૉ જોષીએ જોયુ કે તેમાથી ૮૦ ટકામા પાણીનો ભેગ છે અને ૯૦ ટકા ઉપરમા કચરો ઇત્યાદિના સૂચક જતુઓ છે આવુ ભારે દૂધ એક દિવસનુ જણ દીઠ ૩ ૧ અધોળ વરે છે ઇગ્લડમા ૧૦ અધોળ ને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ્મા ૨૦ અધોળ. ૧૮૬૫મા મુબઈમા એક દિવસનુ ૩,૦૦,૦૦૦ શેર દૂધ ખપતું તે ૧૮૨૨મા ઘટીને ૨,૨૮ ૮૭૦ શેરે આવીને ઊભુ પરિણામે મુબઈમા જન્મતા બાળકોમાથી અર્ધા ઉપર એક વર્ષની અદર જ મરી જાય છે, અને સાધારણ મરણ પ્રમાણ પણ વધારે રહે છે

મદ્રાસ કલકત્તામા ઢોર ઉપર અત્યાચાર થાય છે અને એના બચ્ચાને મારી નાખે છે એ જ દશા મુબઈમા પણ વર્તે છે ડૉ જોષી લખે છે

"મોટા શહેરોમાં વસૂકેલ ઢોરની કતલ થાય છે, એને લીધે કેટલેક અંશે દેશમા સારા દૂધાળાં ઢોરની સંખ્યા ઘટે છે. મુબઈમાંની ઘણીખરી ગાયભેંશ વસૂકે એટલે કા ખાટકીને વેચાઈ જાય છે અને કા ગામડામા ચરવા મોકલાય છે. મુબઈના ચીફ વેટરનરી ઇન્સ્પેક્ટરના કહેવા પ્રમાણે વસૂકેલ ઢોરમાથી ૭૫ ટકાની કતલ થાય છે અને માત્ર ૨૫ ટકા ગામડે મોકલાય છે. ૧૯૧૪-૧૫મા વાદરામા ૪૪,૧૭૭ ગાય અને ૮,૫૭૪ ભેંશની કતલ થઈ. તેમા ૩,૦૦૦ ગાય અને બધી ભેંશ મુબઈના તબેલામાથી આવેલી હતી, એ જ મુદતમા કુરલામા આશરે ૫,૦૦૦ ભેંશની કતલ થઈ, એટલે એક વર્ષમા મુબઈમા એકંદર આશરે ૧૩,૬૦૦ ભેંશની કતલ થઈ. એવી ગણત્રી કરે છે, કે મુબઈમા જે ભેશ છે તે બધામાથી ૪૦-૪૫ ટકા કતલખાને જાય છે, એટલે દેશમા દૂધાળા ઢોરની ખેંચ રહે છે."

૧૯૧૨મા સરકારે મુબઈ ઇલાકાના ઢોરની જાતો વિષે મિ. હયુલેટકૃત પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે, એમા તે કહે છેઃ

"સુરતી ભેશ દૂઝતી હોય ત્યારે મુબઈના દૂધવાળા એને સંખ્યાબધ વેચાતી આણે છે, અને વસૂકે એટલે ખાટકીને વેચી નાખે છે. કતલ મુખ્યત્વે ચરબી અને ચામડાની લાલચે થાય છે, અને માસ સૂકવી બિલ્ટોંગ બનાવી તેને બ્રહ્મદેશ ચડાવે છે."

પૂનાના ખેતીવાડી વિદ્યાલયવાળા પ્રોફેસર નાઇટ તથા મિ. હૉર્ને મુબઈમા દૂધના ધંધાની સ્થિતિ વિષે ૧૯૧૩મા લેખ લખ્યો હતો, તેમા શહેરો વચ્ચે ઢોરને ગખવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે તે આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છેઃ

"કિમ્મતી ખાતર નકામુ જાય છે ઢોરને લીલો ચારો મળતો નથી, અને મળે તોપણુ તે દૂરથી આવેલ હોય એટલે તાજો કે હિતકારી ન હોય લીલા ચારાની ખાણુ બની ન શકે ઢોરને સૂકુ ઘાસ અને પુષ્કળ અનાજ અપાય, જેનાથી એની તબિયત બગડે વળી ઘણોખરો વખત ઢોર બધાયેલ જ રહે, અને જેના ઉપર ઘાસ કે એવુ પાથરેલ ન હોય એવા પત્થર ઉપર એને બેસવું પડે, આથી પણ ઢોર શરીરે સુખી ન રહી શકે ખાણુનું ખર્ચ બહુ લાગે. બધા નુકસાનમા સર્વોપરિ નુકસાન તો આ થાય છે, કે વસૂકેલ ઢોર તથા નાના બચ્ચા રાખવા પરવડતા નથી, અને એ સર્વે ખાટકીને હાથ જવાને લીધે ઢોરની ઉત્તમ ઓલાદો બરબાદ થતી જાય છે."

છેલ્લા મુદ્દા વિષે એ જ લેખમા બીજે સ્થળે આ લેખકો કહે છે

"મુબઈ કલકત્તા જેવા મોટા શહેરોમાં દૂધવાળા તરત વીઆયેલ ગાય કે ભેંશ વેચાતી આણે છે, બચ્ચાને ભૂખે કે બીજી રીતે મારી નાખે છે, ખાણુ નીકળે એટલુ દૂધ આપે ત્યા સુધી એ ઢોરને દોહે છે અને પછી ખાટકીને વેચી નાખે છે. આ પ્રમાણે દૂધાળા ઢોરની સતતિનો અકાળે અંત આવે છે. દેશાવરથી મુબઈ ઢોરને આણવાનું ખર્ચ બહુ લાગે, અને એને નિભાવવાનું ખર્ચ પણુ આકરુ, એટલે સરસમા સરસ જે ઢોર મળી શકે એવા જ રાખવા આ લોકોને પોસાય હમણા હમણા ગાયભેંશની સારામા સારી જાતો અત્યંત ઘટી ગઈ છે, તે એટલે સુધી કે છેલ્લા દશ વર્ષમા એનો ભાવ ત્રણગણો થઈ ગયો છે."

આ સ્થિતિમા કરવુ શુ, એ પણ લેખકોએ બતાવ્યુ છે·

"મુબઈ જેવા શહેરોની વચ્ચે સાર્વજનિક ઉપયોગના ઢોર રાખવાનું કાયદાથી બધ કરવુ જોઇએ તો પછી દૂધવાળાને દૂર જવુ પડે, જ્યા લીલો ચારો મળે અને તે પણ એટલો સોઘો કે વસૂકેલ ઢોરને અને નાના બચ્ચાને પાળના પોસાય. ઘેર ઘેર દૂધ પહોચાડવા સારુ એ લોકોને સહકારી પદ્ધતિ સ્વીકારવી પડે, એટલે દૂધ ઉપર અકુશ રાખવાનું કામ સરળ થાય દૂધ ઉત્પન્ન કરવાનું ખર્ચ ઓછુ થાય, પહોચાડવાનુ ખર્ચ પણ ઘટે, ઢોરનુ ખર્ચેય ઓછુ લાગે, દૂધ સ્વચ્છ ઊપજે અને દેખરેખ સહેલાઇથી રાખી શકાય"

મોટા શહેરોમા દૂધ પૂરુ પાડવાના ઉપાય વિચારવા મુબઇ સરકારે એક સમિતિ નીમી હતી એનો હેવાલ ૧૯૧૬મા પ્રકટ થયો હતો, એમાથી થોડોક ભાગ નીચે ટાકયો છે —

"મુમઇમા કોઇ પણ એક વખતે ૨૦,૦૦૦ ભેશ હોય છે, એનો અર્થ એમ થયો કે વર્ષમા ૩૦,૦૦૦ ભેશ મુખ્યત્વે ગુજરાત કાઠિયાવાડથી મુમઈ આવે છે આ ૩૦,૦૦૦ માથી ૩,૦૦૦ સાધારણ રીતે કાઢી નાખવા જેવી થાય એમ લાગે; પણ વસ્તુતાએ તો આના કરતા બહુ મોટી સંખ્યા કતલખાને જતી જણાય છે ૧૯૧૪ ૧૫મા કુલ ૧૩,૫૦૦ ભેશની મુમઈના તબેલામાથી કતલ થઈ. આ ઉપરથી લાગે છે કે મુમઈની પરિસ્થિતિને પરિણામે વર્ષે વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ઉપયોગી ભેશ મારી જાય છે

"શહેરના ગવલીને ભેશનું દૂધ જોઇએ છે, અને પાડુ ઊછેરવુ પોસાય નહિ એટલે પાડુ એને જોઇતું હોતું નથી એટલે એ પાડાને સભાળને અભાવે મરવા દે છે, અને કોઇક

વાર એને જીવતુ ઊકરડે નાખી આવે છે આથી દેશને ઉત્તમ ભેંશના સખ્યાબધ પાડાની વર્ષે વર્ષે ખોટ જાય છે"

નડિયાદની ઈંડિયન ડેરી સપ્લાઇ કંપનીવાળા મિ રીન્નૂ કહે છે

"ઢોરની નીકાસ તથા બચ્ચાની કતલ તથા નાશને લીધે ઉંચી જાતના ઢોરનું સત્યાનાશ નીકળતું જાય છે આ દેશમા બચ્ચાંને એની માને ધાવવા દેવાની રીત છે એટને દૂધાળુ ઢોર જાય એની સાથે એનુ બચ્ચુ પણ જાય છે બાર વર્ષ અગાઉ સારી સિંધી ગાય ૮૦ રૂપિયે મળતી પરદેશ ચડવાને લીધે સિંધી ગાયની અછત થવા મડી છે, એટને આજ એવી સારી ગાય ૧૮૦ રૂપિયા દેતાય મળતી નથી એ જ વખતે દિલ્હીની સારી ભેંશ ૧૨૦ રૂપિયામા આવતી, આજ ૨૦૦ રૂપિયામા મળે. આ જાતની પણ અછત થતી જાય છે, કેમકે તે કલકત્તા, મુબઈ વગેરે સ્થળે જાય છે, અને ત્યા દૂઝતી આળસી જાય એટલે ખાટકીને હાથ જાય છે

"ઢોરનો નાશ અટકાવવા માટે સારા દૂધાળા ઢોરની કતલની મના થવી જોઇએ, અને વસૂકેલ ઢોરને ગામડે પહોચાડવા સારુ આગગાડીનુ ભાડુ બહુ ઓછુ રાખવુ જોઇએ"

મિ સ્મિથ ગુજરાતી તથા દિલ્હીની ભેંશની સરખામણી કરતા લખે છે "ગુજરાતી ભેંશ મુબઈના દૂધવાળાને એક વાતે કામ દેતી નથી, તે એ કે ખાટકીને વેચતા દિલ્હીની ભેંશ જેટલુ એનુ ઊપજતું નથી ઢોર વસૂકતા જ ખાટકીને દઈ દેવાનુ હોય, એટલે ઠીક દૂધ આપે તેની સાથે શરીરે ભારે હોય

એવું ઢોર આ લોકોને જોઇએ, અને દિલ્હીની ભેંશ ગુજરાતી ભેંશ કરતા વધારે માસાળી હોય છે.

"ગુજરાતી ભેંશનો વંશ નાબુદ થતો જાય છે એવી વાત સંભળાય છે, પણ આપણે આશા રાખીએ છીએ, કે એક વખતે જે પ્રખ્યાત હતી અને જેની છત હતી એવી સાહીવાલ ગાય હવે લગભગ નાબુદ થઈ ગઈ છે, એવુ ભવિષ્ય ગુજરાતી ભેંશનુ પણ ન થાય એની સરકાર સંભાળ ગખશે"

૧૯૧૯મા મુબઈના દૂધાળા ઢોરના તબેલા વિષે ડૉ મૅને હેવાલ લખ્યો હતો એમા તે કહે છેઃ

"મુબઈ જેવા શહેરવચ્ચે રખાતા ઢોગ વસૂકે એટલે કતલ થઈ જાય છે. એવા જ સરસ ઢોર નિયમિત અને સખ્યાબંધ ઊછરતા રહેતા હોય તો તો ઠીક, અને ભવિષ્યમા દૂધ પૂરું પડવા વિષે ચિતા ન રહે પણ ખપજોગા ઢોગ ઊછગ્તા નથી, એટલે સારા ઢોગ મળવા વધારે વધારે કઠણ, અને મોઘા થતા જાય છે, એટલે દૂધનો ભાવ અવશ્ય ચડયા જ કરશે."

૧૯૨૦ મા સર પુરશોત્તમદાસ ઠાકોરદાસે મુબઈની ધારાસભામા એક ઠરાવ મજુર કરાવ્યો હતો, કે દેશના ઢોરની તપાસ કરવા અને કતલ તથા નીકાસ ઉપર અકુશ વિચારવા સરકારે એક સમિતિ નીમવી આ ઠરાવ સભા આગળ મૂકતા તેમણે કહ્યુ

"મુબઈની કૉર્પોરેશનને મે આ સબધમા કાગળ લખ્યો હતો, અને મ્યુનિસિપલ કમિશનરે કરેલ હેવાલ ઉપરથી જણાયુ કે એક મુબઈ શહેરમા જ ૧૦,૦૦૦ ઉપયોગી ભેંશ વર્ષે વર્ષે મારી જાય છે આનો ઉપાય કરવાનું કામ સરકારનુ છે કે પ્રજાનુ એ પ્રપચમા આપણે નહિ પડીએ.

પણ પ્રજા આગળ આવીને આ કતલ ન અટકાવે, તો સરકારે અવશ્ય એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ, જેથી આ દૂધાળા ઢોર કતલખાને ન જવા પામે અને વસૂકેલ ઢોરનો નીકાલ કરવાની બીજી કોઇ રીત દૂધવાળાએ યોજવી પડે"

૧૯૨૪મા મિ કોઠાવાળા લખે છે.

"૧૯૨૧મા વાદગામા ૧૧૫૩૬ ભેંશની અને લગભગ એટલી જ ભેંશની કુરલામા કતલ થઈ આ બધા ઢોર મુંબઈના તબેલામાથી આવ્યા, અને તેમાના ઘણાખરા બીજા ત્રીજા વેતરના એટલે ભરજુવાનીમા હતા"

આપણા છેલા સાક્ષી મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કમિશનર મિ કેટેલ છે, એણે તા ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૪ને દિવસે કૉર્પોરેશનને પત્ર લખતા કહ્યુ

"મુંબઈમા આજ દૂધ મોઘુ મળે છે અને ભવિષ્યમા આથીયે મોઘુ મળવાનું જોખમ છે, એનું એક જ કારણ છે ને તે એ કે ઢોરને શહેર વચ્ચે રાખવામા આવે છે દૂધની મોઘવારીના મુખ્ય બે કારણ છે—(૧) ઢોરના ખાણનું ખર્ચ બહુ લાગે છે, અને (૨) ઢોરની મૂળ કિમ્મતમા ભારે ઘટ આવે છે.

"(૧) ઢોર કૃત્રિમ દશામા રહે છે, એટલે એને દૂઝતું રાખવા સારુ ભારે મોઘુ ખાણ દેવુ પડે છે સ્વાભાવિક દશામા ઢોર રહે તો આવુ ખાણ ન આપવુ પડે વળી ચારો ઊગે ત્યાથી ઘણે દૂર શહેરમા આણવો પડે, એટલે દૂરથી આણવાનું ખર્ચ લાગે, તે ઉપરાંત મુંબઈ જેવા શહેરમા ચારો સંઘરવાનુ ખર્ચ પણ આકરુ લાગે, આથી ખાણનુ ખર્ચ વધી જાય છે

"(૧) કરતાં વધારે મહત્ત્વનું કારણ આ છે, કે (૨) ઢોરની મૂળ કિમ્મતમા ભારે ઘટ આવે છે. ચાલુ પદ્ધતિમા ઢોર વસૂકે એટલે એને ખાટકીને વેચ્યા વિના દૂધવાળાને બીજો કાઇ ઉપાય હોતો નથી. આ પ્રમાણે કિમ્મત ઊપજે તેની તથા મૂળ કિમ્મતની વચ્ચે બહુ ફેર હોય છે, અને આ ફેર દૂધના ભાવમાથી કાઢવો પડે છે. ઢોર સ્વાભાવિક સ્થિતિમા રહે અને પાછા ફળે તથા પૂરૂં આયુષ ભોગવે તો આ આફતથી આપણે બચીએ. હમણા હમણા મુંબઈ આવતા ઢોરની મૂળ કિમ્મત ખૂબ વધી ગઈ છે, પણ વસૂકેલ ઢોરની ઊપજતી કિમ્મતમા પ્રમાણમા વધારો થયો નથી. દૂધની મોઘવારીનું આ એક વિશેષ કારણ છે, અને શહેરમાથી તબેલા તદ્દન કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન નહિ થાય તો દૂધનો ભાવ ચડવાનું જોખમ માથે ઝઝૂમતું રહેશે.

"આ તો મુબઈની સ્થાનિક વાત થઈ. પણ મુબઈ આવતા ઉપયોગી ઢોરની અકાળે કતલ થવાને લીધે દેશનું સ્વાભાવિક ધન નિરતર તણાતુ જાય છે. શહેરમા તબેલા ન હોય તો એકે ઉપયોગી ઢોરની કતલ ક્વચિત્ જ થાય"

## ૧૨

## સરકારની કુદૃષ્ટિ

પશુવધના નિવારણના ઉપાય અહીં લગી છૂટક છૂટક વિચાર્યા છે તેને એકત્ર કરીને આ લેખમાળા સંકેલી લેવી ઠીક છે, પણ તે પહેલા સરકારી રાજનીતિએ આપણા પશુધનના નાશમા જે ભાગ ભજવ્યો છે તે સહજ જોતા જઈએ.

પ્રાચીન સમયમા અને મુસલમાની રાજ્યમા પણ ગોચર પુષ્કળ હતું, અને જંગલોમા ઢોર છૂટથી ચરી શકતા હતા, એટલે ઢોરને પાળવાનું ખર્ચ લગભગ નહિ જેવું આવતું. પણ સરકારની ગોચર ઉપર કુદૃષ્ટિ થઈ. ઢોરનો પક્ષ કોણ લે? કદાચિત કોઈ લે તો એનું સાભળે કોણ? સરકારે જમીન મહેસુલને લોભે ગોચર ખેડાવી નાખ્યા, ને ક્યાક ક્યાક પાદરી વગેરેને અર્પણ કર્યાં.

ડિગ્બી લખે છે:

"ગુજરાતમા મુક્તિફોજવાળાને ખેતીને અર્થે જમીન જોઈતી હતી, તેમને અત્યંત અનુકૂળ પડે એવી ૫૬૦ એકર

જમીન ગોતતા જડી આવી. પણ ત્યાં મોટે ભાગે ગોચર હતું અને અનાદિકાળથી ઘાસ જ ઊગતું. એ જમીનના કટકા થાય અથવા એ હરાઈ જાય તો ખેડૂતના મોટા ગામને પીડા થાય. ખેડૂતોએ રાવ ખાધી, પણ એ લોકોનો શ્રમ નિરર્થક હતો. પાદરી તો લોકોને શાશ્વત જીવનનું લાણું કરવા આવ્યા હતા, પછી ભલે ને, પાદરી દિવ્ય વસ્તુઓ ભેળી પાર્થિવ વસ્તુ પણ હાથ કરે એને પરિણામે, તેમની મર્ત્યલોકની જાત્રા પૂરી થઈ જાય. સરકારે મહાપ્રયત્ને હુલ્લડ થતું રોક્યું. જે માણસે મને આ વાત કહી એને મેં કહ્યું, 'લોકોએ તોફાન કરવું જોઈતું હતું.' તેણે ઉત્તર વાળ્યો, 'કદાચ; એક વેળા તેઓ ધીંગાણું કરવાની અણી ઉપર જ હતા.'"

આમ ગોચર દબાતું જવાને લીધે, આજ દેશમાં ગોચરનું પ્રમાણ બીજા કોઈ પણ દેશ કરતા ઓછું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૬ એકર જમીને ૧ એકર ગોચર, જર્મનીમાં તથા જપાનમા ૬:૧ અને ઇંગ્લંડ તથા ન્યુ ઝીલંડમાં ૩:૧ છે, પણ આપણે અહીં ૨૭:૧ છે. વળી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઢોર દીઠ સરેરાશ ૧૨ એકર, ન્યુ ઝીલંડમા ૮ એકર, જપાનમાં ૬.૭ એકર, ઇંગ્લંડમા ૩.૫ એકર ગોચર છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર .૭૮ એકર છે. પછી ઢોરની દુર્દશા થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ. સર વિલ્યમ હંટર લખે છેઃ

"કાંઇક હવા તથા જમીનની પ્રતિકૂળતાને લીધે, કાંઇક ગોચરને અભાવે, અને કાંઇક ઉત્પત્તિ વિષયે બેદરકારીને લીધે ઢોરની દશા અત્યંત મોળી છે. ખેતી વધે છે તેમ ગોચર ઘટે છે, અને બિચારાં ઢોરને દિવસે દિવસે વધારે વધારે વિષમકાળ આવતો જાય છે."

વળી સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના સલાહકાર કહે છે:

"ઢોર ઊછેરના માટે ગોચર તદ્દન આવશ્યક છે ગોચરથી પગ તથા માસપેશી મજબુત થાય છે, અને શરીરનો પૂરો વિકાસ થાય છે કોઢમા ખાણુ દીધે ઢોર વામનરૂપ, વાંકા પગવાળા અને દૂબળા થાય છે. નાના બચ્ચા પણ મા સાથે ફરતા ફરે એટલે એની વધારે સભાળ લેવાય છે"

કોઇ કહે કે વસ્તી વધે તેમ ગોચર જમીન ખેડાવાની જ પણ નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાય છે, કે ખેતીનુ ક્ષેત્રફળ વધે છે પણ તેની સાથે સાથે સરેરાશ પાક ઓછો ઉતરે છે.

મુબઈ

| વર્ષ | ૧૯૧૦-૧૧ | ૧૯૧૩-૧૪ |
|---|---|---|
| ખેડેલ જમીન એકર | ૩૦,૭૪૨,૦૦૦ | ૩૦,૮૪૫,૦૦૦ |
| એકરે પાક શેર | ૫૪૦ | ૫૦૧ |

બંગાળા

| વર્ષ | ૧૯૦૨-૦૪ | ૧૯૦૪-૦૫ |
|---|---|---|
| ખેડેલ જમીન એકર | ૫૯,૩૧૪,૦૦૦ | ૬૧,૩૦૪,૦૦૦ |
| કુલ પાક ટન | ૨૬,૩૦૭,૧૮૭ | ૨૪,૬૭૬,૪૩૯ |

વાયવ્ય સીમા પ્રાન્ત

| વર્ષ | ૧૯૦૩-૦૪ | ૧૯૦૭-૦૮ |
|---|---|---|
| ખેડેલ જમીન એકર | ૨,૪૬૬,૨૨૦ | ૨,૬૫૭,૮૦૬ |
| એકર દીઠ પાક શેર | ૬૫૮ | ૫૬૬ |

સરકારની જગલ નીતિથી પણ એટલું જ નુકસાન થયુ છે ડિગ્બી કહે છે

"૧૮૯૮ મા જગલની ઊપજ ૧,૨૩૯,૯૧૨ પાઉંડ થઇ, તેમાથી જગલ સંભાળવામા અર્ધા ઉપરાંત ખર્ચ થયુ લોકોને

ગોચર તથા બળતણની કેટલી ખોટ ગઈ એ ભગવાન્ જાણે ખેડૂતના જૂના અધિકારનો બદલો આપવા સરકાર બેસે તો બહુ પૈસા દેવા પડે."

સર વિલ્યમ હટર કહે છે :

"ખેતી સુધારવામા પ્રથમ અતરાય આ છે કે ઢોર થોડા છે અને નમળા છે .

"બીજો અતરાય આ, કે ખાતર નથી વધારે ઢોર હોય તો વધારે ખાતર થાય, અને લાકડાને અભાવે લોકો છાણા બાળે છે આ સ્થિતિમા ખેતી એટલે અન્ન નીપજાવવુ એમ નહિ પણ માત્ર ભૂમિનો રસકસ લુટવો એટલુ જ છે"

અધુરામા પૂરુ, સરકારના ખેતીવાડી તથા પશુવૈદકના ખાતાઓએ ગાયની દૂધ ઊપજાવવાની શક્તિને ભોગે માત્ર બળદની વહનશક્તિ વધારવા ઉપર લક્ષ રાખીને ગાયનુ નખોદ કાઢી નાખ્યુ એટલે હવે દૂધને અર્થે ગાયને કોઇ રાખતુ નથી પરિણામે બળદ સારુ ગાય, અને દૂધ સારુ ભેશ રાખવી પડે છ, એટલ એકનુ કામ કરવા બે ઢોર પાળવા પડે છે, અને એક છેડે ગાયનો તથા બીજે છેડે પાડાનો મરો થાય છે મિ૦ વિલ્યમ સ્મિથ કહે છે

"હુ હિદુસ્તાનમા ૧૬ાા વર્ષથી છુ તે દરમ્યાન પજાબ, સયુક્તપ્રાત, મધ્યપ્રાત, સિધ, મુબઇ તથા મદ્રાસપ્રાતમા ઢોર ઊછેરવાના ધધા સાથે મારે નિકટનો સબધ રહ્યો છે, અને મારો વિચારપૂર્વક અભિપ્રાય છે, કે મારા આવ્યા પછી ઢોરની અવનતિ થઈ છે, અથવા વધારે ચોકસ એમ કહુ, કે ૧૬ વર્ષ પૂર્વે જેવા સારા ગાયબળદ મળતા તેવા સારા આજ ગમે તે ભાવ દેતા પણ ઠીક સખ્યામા મળતા નથી.

"સરકારી ખુંટમાંથી દુધોત્પાદક શક્તિ જાણી કરીને કાઢી નાખવામાં આવવાને લીધે, અને મા બહુ દુધાળી હોય તો તેથી એનાં વાછડા સારા બળદ નીવડે નહિ એવુ સરકારી ખાતાઓએ નિરંતર શીખવ્યા કર્યું એને લીધે, ઢોરને જેટલું નુકસાન થયું છે એટલું બીજા શેનાથીયે નથી થયું, કારણ આને લીધે આખા ઉદ્યોગના મૂળ ઉપર કુહાડો પડ્યો છે.

"દૂધ અને વહનશક્તિ બેયનો સાથે સાથે વિકાસ કરવો જોઇએ. એક વિના બીજું અસંભવિત છે, અને બેય કદી વિખૂટાં પડતા નથી."

## ૧૩

## ઉપસંહાર

છેલ્લી પણ અત્યંત મહત્ત્વની વાત આ વિચારવાની છે, કે ઉપર ચિત્રેલી દુર્દશાથી કેમ કરીને છૂટાય?

આવશ્યકમાત્ર પરમ આવશ્યક આ છે, કે આજની અભૂતપૂર્વ ભયાનક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળી શકાય એને અર્થે આપણી ગોશાળા, પાંજરાપોળ વગેરે જીવદયાની સંસ્થાઓની સમયને અનુસરતી પુનર્ઘટના કરવી જોઈએ. પાંચ પચીશ ખોડાં ઢોરને વીસામો આપ્યો, અથવા બે પાંચ રોગી ઢોરના ઉપચાર કર્યા એટલેથી સંતોષ માનીને બેસીએ એ કામ નહિ આવે, કારણ જેટલાં ઢોરને એના ધણી નકામાં કરીને કાઢી નાખે એ સઘળાંને પ્રજાના દાનને આધારે નિભાવી શકીએ એવી આજ સ્થિતિ નથી રહી. હવે તો ધર્માદા સંસ્થાની આવક વધારવાનાં બીજાં સાધન ગોતવાં પડશે.

પ્રથમ તો, ઢોર તન્દુરસ્ત અને જુવાન હોય ત્યારે તે જે નફો આપે તે બધો નફો આપણે સંઘરવો અને ઢોરને

અર્થે સાચવવો જોઇએ, અને એ નફો ઢોરને વૃદ્ધાવસ્થામા, રોગી દશામા અને અકસ્માતને પ્રસગે નિભાવવામા વાપરવો જોઇએ

આનો અર્થ એમ, કે એકેએક ગોશાળા કે પાજરાપોળ, જ્યા તે સ્થપાયેલ હોય ત્યા બધા લોકોને દૂધ, ઘી વગેરે પૂરુ પાડવાનું કામ માથે લ્યે એટલે કે વસ્તીના પ્રમાણમા ઝાઝા કે થોડા દૂધાળા ઢોર ગોશાળા ગખે જેટલા ઢોર દૂઝતા હોય એટલા શહેરને પડખે રાખે વસૂકેલ તથા અશક્ત ઢોર જ્યા એને પાળવાનું ખર્ચ નહિ જેવુ આવે એવા ગામડામા કે વીડીમા રાખે

ઢોરની ઓલાદ પ્રત્યે ધ્યાન ન રહ્યુ એ ઢોરની ખરાબીનુ એક કારણ છે, એટલે ગોશાળા જે સરસ ખુટ રાખે તેનો ઉપયોગ આજુબાજુના લોકોને પણ કરવા દે અમેરિકાના ઉત્તમ ઢોર વર્ષે વીશથી ત્રીશ હજાર શેર દૂધ આપે છે, ત્યા આપણા ઢોર બહુ તો પાચથી સાત હજાર શેર આપે છે ઓલાદ ઉપર ધ્યાન રહે અને બરાબર ખાણુ તથા બરદાસ હોય તો આ ઊપજ બેવડી ત્રેવડી સહજ જ થઈ શકે. આકેલ ખુટિયા (રખડતા આખલા) ઘણા તો નમાલા હોય છે, એને ગોશાળા સભાળી લઈને રખડતા અટકાવે બ્રાહ્મણને આપવાની સોપારી જેમ ચોરી આણે, અને જેમ વિવાહમા ઘેર ઘેર લાણમા દેવાની ખારેક હલકી લઈ આવે, તેમ લીલ પરણાવીને (વૃષોત્સર્ગ કરીને) પુણ્ય કમાઈ લેવાને ઉત્સુક માણસો જેવા તેવા વાછડાને ડામી મૂકે છે, એને સમજાવવુ કે એમા પુણ્ય નહિ પણ કેવળ પાપ છે લીલ તો તે જ પરણાવે, કે જે માણસ જાતિવત અને સરસ વાછડો પસદ કરે અને

લીલ પરણાવતી વેળા એને ઊછેરવા તથા મરણ પર્યન્ત પાળવા જેટલા પૈસા પચને સોંપે.

બીજું, ગોશાળા અથવા પાંજરાપોળમાં ઢોર મરે એનો તે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લ્યે, અને એક એક મરેલ ઢોરના ઉપયોગથી જે પૈસા ઊપજે તે વડે એક એક જીવતા ઢોરને કતલથી બચાવે બીજા લોકોના ઢોર મરે એને પણ મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન ગોશાળા કરે એકેએક ગોશાળામાં કુશળ ચમાર રહે તે ચામડાં સભાળે, ચામડાં મધ્યસ્થ ચર્માલયમાં કમાવાય ને એના જોડા વગેરે બનાવાય, જેથી કરીને આજ કતલ કરેલા ઢોરના ચામડાના જોડા પહેરીને આપણે કતલને ઉત્તેજન આપીએ છીએ, એ ઘોર પાપથી બચીએ એ જ પ્રમાણે શીંગડાં તથા હાડકાંના ગૃહ ઉદ્યોગ ચમાર લોકોમાં દાખલ કરાય. ચરબી કાપડની મિલને અપાય, જેથી તે ખાટકી પાસેથી ચરબી લેતી આળસી જાય

આ પ્રમાણે આપણી જીવદયાની સંસ્થાઓનો પુનરુદ્ધાર ન થાય અને એના કાર્યક્રમ સમયને અનુસરતો ન થાય, તો ગોરક્ષા, જીરત્ય આકાશકુસુમવત્ છે

## ૧૪

## શુભ પ્રવૃત્તિ

શ્રી ઘાટકૂપર સાર્વજનિક જીવદયા ખાતાએ ૫૫૦ સરસ દૂઝણાં ઢોર વેચાતા લઈને રાખવાનો તથા પ્રજાને દૂધ પૂરું પાડવાનો નિશ્ચય કરીને બીજી જીવદયાની સંસ્થાઓને ઉત્તમ દાખલો આપ્યો છે તેનો એને ધન્યવાદ ઘટે છે. મુંબઈ કલકત્તામાં દૂધનો ધંધો કાં તો નિર્ધનના ને કાં લોભીના હાથમાં છે

बुभुक्षितं किं न करोति पापम्।
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति॥

અને लोभमूलानि पापानि । એટલે આ લોકોમાં દયા ક્યાંથી હોય? બચ્ચાંને તો મુંબઈ આવતાંની સાથે જ તે મારી નાખે છે, અને ઢોર વસૂકે એટલે એને પણ ખાટકીને બનાવે છે આ પ્રમાણે દેશનાં જાતિવંત ઢોરનો ઘાણ નીકળ્યે જ જાય છે આ ભયાનક વસ્તુસ્થિતિનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે જીવદયાની સંસ્થાઓ દૂધનો ધંધો હાથ કરીને એને દયામય કરી મૂકે. ઘાટકૂપર જીવદયા ખાતું ઢોરની ઓલાદ સુધારીને એનું દૂધ ઉત્તરોત્તર વધારે, અને ઢોર જુવાનીમાં નહિ આપે એમાંથી એનું ઘડપણ પણ જઈ શકે એમ પ્રમાણિક તથા કરકસરિયા વહીવટદાર સિદ્ધ કરી આપે એવી આપણે આશા રાખીએ.

## ૧૫

## પાડાનો પક્ષ

ભારત તો કર્મભૂમિ છે, બીજા દેશમાત્ર ભોગભૂમિ છે; માણસમાત્રે ભારતી સન્તતિ પાસેથી ધર્મ શીખવાનો છે: આવી આવી કઇક બડાઈ આપણે ટાઢે પહોરે હાકીએ છીએ. છતા પણ ભૂતદયા વિષયે આપણે બહુ જ પછાત છીએ. વાસ્તવિક રીતે પશુઓને ગુલામ બનાવવાનો અને તેમની પાસેથી દૂધ તથા કામ લેવાનો માણસને લેશમાત્ર અધિકાર નથી અને ગોરક્ષાના સંપૂર્ણ આદર્શને પામવું હોય તો માણસે કેવળ ફલાહારી બનીને અનાજ તથા દૂધનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે, અથવા એક દૂધનો, કેમકે માણસ કદાચ ઢોરની સહાયતા વિના ધાન્ય પકવી શકે પણ એવું તો સત્યયુગ બેસે ત્યારે બને; હાલ તો જે પશુઓને આપણે પાળ્યા (?) છે એના ઉપર ત્રાસ ન વર્તે એટલું આપણે સંભાળી શકીએ તોય બહુ કર્યું ગણાય. આ દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમા નોખી નોખી જાતના ઢોરના આકડાનો આપણે અહીં વિચાર કરીએ:

૧૯૨૨-૨૩ના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે

| | |
|---|---|
| ખુટ } | { ૫૭,૦૫,૦૦૦ |
| બળદ } | { ૪,૩૬,૨૧,૦૦૦ |
| ગાય | ૩,૭૧,૮૮,૦૦૦ |
| વાછડા | ૩,૦૭,૪૦,૦૦૦ |
| પાડા | ૫૪,૬૨,૦૦૦ |
| ભેંશ | ૧,૩૫,૩૮,૦૦૦ |
| પાડા | ૧,૦૦,૧૫,૦૦૦ |
| | ૧૪,૬૨,૨૦,૦૦૦ |

(૧) ખુટબળદના તથા ગાયના, અને (૨) પાડાના તથા ભેંશના આંકડા વચ્ચે બહુ અંતર છે, તે ઉપલા કોઠામાં સહજ જણાઈ આવે છે સામાન્ય રીતે જેટલી વાછડી એટલા જ વાછડા અને જેટલી પાડી એટલા જ પાડા જન્મે એટલે આ અંતરનો અર્થ એમ થયો કે ૧,૨૧,૦૦,૦૦૦ ઉપર ગાય તથા ૮૧ ૦૦,૦૦૦ ઉપર પાડાને આપણે ભૂખે અથવા બીજી રીતે મારી નાખ્યા આજ આપણું કાર્યક્ષેત્ર શું છે એ આ આંકડા ઉપરથી તરત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે

ગાયની ઓલાદ સુધારીએ તથા એને ઠીક ખાણ આપીએ તેથી કરીને એના દૂધ માખણ વધે એટલે ગાયની ક્ષા સહજ જ થઈ જાય પાડાની કઠણાઈ વિશેષ છે ખરી રીતે તો ભેંશને માણસે પાળવી જ નહોતી જોઈતી, કારણ જેમ ગાયના પુત્ર પાસેથી આપણે કામ લઈ શકીએ છીએ અને આ કરતાંય તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે, એવી પાડાની સ્થિતિ નથી પાડો સ્વભાવે જડ રહ્યો, એને પાણી બહુ ભાવે, અને એ તાપ ન ખમી શકે એટલે અત્યંત ભેજવાળા પ્રદેશ વિના બીજે ખેતીમાં એ કામ ન આવે દેવીને પાડાનો ભોગ ધરવા મંડ્યા તે પણ આ જ કારણે.

પાડો ઉપયોગી લાગ્યો હોત તો સ્વપ્નેય એનો ભોગ ન આપત. કહેવત છે કે ધર્મની ગાયના દાત ન જોવા, કેમકે દાતવાળી હોય તો તો એનું દાન જ શેના કરે? મહાવીરસ્વામીના સમયમા રાજગૃહી નગરીમા એક ખાટકી હતો તે એક દિવસમા ૫૦૦ પાડાનો વધ કરતો એવો જૈનસાહિત્યમા ઉલ્લેખ છે. ખોડાજી મહારાજ નામે એક જૈન સાધુ શ્રાવિકાઓને ઉદ્દેશીને લખેલા ચાબખામા કહે છેઃ

'પાડી વાછડીઓને દૂધ પીવરાવો, પાડાને વાછડાને વારી.'

ભેશના દૂધના રસિયા ભેશના દૂધને ઠેકાણે ગાયનું દૂધ વાપરે એ ઇષ્ટ છે અને એમ ન કરે ત્યા લગી તેમનું કર્તવ્ય છે કે પ્રથમ પાડાને જોગવે અને પછી પારેવાને ચણ નાખવાનો અથવા કીડીઆરા પૂરવાનો વિચાર કરે. રાવણને વિષયે કહે છે, કે યમરાજા પોતાના પાડા ઉપર પખાલ નાખીને એને ઘેર પાણી ભરતા ભગવાન્ હેમચદ્ર આચાર્યે ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્રમા વણજારાના સઘનું વર્ણન કર્યું છે તેના અગમા આકાશથી પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવેલ મેઘ જાણે કેમ ન હોય એવા પાણી વહેતા તથા લોકોની તરષ છીપાવતા પાડાની પણ નોધ કરી છે.

महाकाया महास्कन्धा महिषास्तोयवाहिन ।
महीप्राप्ता इवाम्भोदा जनाना चिच्छिदुस्तृषाम् ॥
पुरुषचरित्र । १-१-७० ॥

પાણી આણવાનું કામ પાડાને સૌથી વધારે અનુકૂળ છે. ઘાણીમા તે ચાલે છે, અને લક્ષ્મીદાસભાઇની ઇષ્ટદેવતા પીંજણ પણ તેની પાસેથી કામ લઈ શકે એમ તે કહે છે. આવા બીજાં કામ ગોતી કાઢવા એ દયાધર્મીનું કર્તવ્ય છે.

## ૧૬

## પાડાની અવદશા

માણસે ભેંશને પાળી, એને પાડા થાય તથા પાડાને ક્યાં કામે લગાડવા તે માણસને સૂઝે નહિ, અને નિત્ય ઊઠીને પાડો ખાવાનું તો માગે જ. એટલે માણસે એનો નાશ કરવાના વિવિધ ઉપાય યોજવા માડ્યા, અને વાર્તામા વરુને ઘેટાના બચ્ચાને મારવું હતુ એટલે તેં મને ગાળ દીધી, તેં નહિ તો તારા બાપે દીધી એમ બ્હાના કાઢ્યા, એમ માણસે પણ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા. પાડો નકામો છે એટલે દેવીને ભોગ પાડાનો ધરાવવો એમ નક્કી કર્યું, અને પછી દેવીએ હણેલા અસુરને મહિષાસુર નામ આપ્યું. મરાઠીમા ગાય, ભેંશ અને બળદને શુભ ઉપમા આપી અને પાડાને પાપી ગણાવ્યો,

गाय गायत्री । महिषी सावित्री ।
बैल ब्राह्मण । रेडा पापी ॥

અને એવી એક વાત પણ જોડી કાઢી, કે દક્ષિણમાં એકએક ગામડાની ઇષ્ટદેવતા લક્ષ્મી છે, તે પૂર્વજન્મે બ્રાહ્મણકન્યા

હતી અને એના બાપે એને એક તરુણ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી. પાછળથી બાઈના જાણવામાં આવ્યું, કે એનો વર તો અંત્યજ છે, કોઇ બ્રાહ્મણના ઘર આગળ વાળતાં વાળતાં વેદમંત્ર સાંભળી લઈને એણે કંઠસ્થ કરી લીધા છે અને એમ કરીને એ બ્રાહ્મણમાં ખપ્યો છે. બાઈને બહુ ખોટું લાગ્યું, અને તરત પિતા પાસે જઈને એને પૂછ્યું, કે માટીનો ઘડો અભડાય તે કેમ કરીને શુદ્ધ થાય? બાઈના પ્રશ્નનું રહસ્ય સમજ્યા વિના બ્રાહ્મણે તો વ્યવસ્થા આપી દીધી કે ભ્રષ્ટ થયેલું માટલું અગ્નિ વડે જ શુદ્ધ થઈ શકે. બાઈ ઘેર આવી, ને અગ્નિ પ્રકટાવીને બળી મૂઈ. આ સતને પ્રતાપે બાઈ બીજે ભવે લક્ષ્મી થઈ, ને એને છળનાર અંત્યજને બીજે ભવે પાડાનો અવતાર આવ્યો. એટલે વર્ષે વર્ષે લક્ષ્મીને પાડાનું નિવેદ ધરાય છે!

૧૭

## બળદને ખસી કરવા વિષયે

આપણા લોકોમા એક ખોટી સમજણ છે, કે ઘરની ગાયને વાછડા થાય એને ખસી કરવામા પાપ છે, પણ ભરવાડ અથવા વાઘરી પાસેથી તૈયાર ઢાંઢો (ખસી કરેલ બળદ) વેચાતો આણવામા ને એને વાપરવામા પાપ નથી! હું પોતે પશુવધ કરતો નથી, તૈયાર માસ વેચાતુ આણુ છુ એટલે મને પશુ માર્યાનું પાપ ન લાગે એમ વાદ કોઈ માસાહારી કરે એના જેવી આ વાત છે માસ, ચુંવાળા જોડા ૪૦ ના ગ્રાહક પડ્યા છે, એટલે ૪૦ પશુવધ થાય છે, અને એવા ગ્રાહક ન હોય તો પશુવધ બીજે દિવસે બંધ થઈ જાય, એટલે પશુવધનું પાપ ઘણુખરુ માસ, ચુંવાળા જોડા ૪૦ ના ગ્રાહકોને ભાગે આવે છે તે જ પ્રમાણે લોકોને અસલ બળદ ઠીક પડતા નથી અને ઢાંઢા જોઈએ છે, એટલે જ ભરવાડ વાઘરી બળદને ખસી કરે છે, અને ઢાંઢાનો ગ્રાહક ન મળે તો બળદને ખસી કરવાનું બીજે દિવસે બંધ થાય એટલે બળદને ખસી કરવાનું પાપ ઢાંઢાના ગ્રાહકને ભાગે આવે છે. પછી ભલે ને એ આપણે કાંઈ ચોખ્ખું કર્યું છે, કરે એ ભરે, એવા એવા વિચાર કરીને પોતાના મનને મનાવે

એટલે સીધો માણસ એમાથી એક માર્ગ લ્યે. જો બળદને ખસી કરવામાં પાપ છે એમ માને અને એ પાપના ભાગી થવાની ઇચ્છા ન જ હોય તો ખેતીમા ખુંટિયા જ વાપરે, ઢાઢાને ન સંઘરે. અને ખસી કરવામા પાપ તો છે પણ એ અનિવાર્ય છે એમ સમજે તો ઘર આગળ વાછડાને ખસી કરવામા ખોટો સંકોચ ન રાખે. ગાયની આજ જે દુર્દશા છે એ મોટે ભાગે આ ખોટા સંકોચના પરિણામરૂપ છે એમ કહી શકાય. લોકો ખેતીમા ઢાઢા વાપરે, અને ઘરની ગાયના વાછડાને ખસી કરે નહિ એટલે ઘરની ગાયના બળદ તેમને કામ આવે નહિ અને ઢઢા વેચાતા લેવા પડે, આને લીધે લોકો ગાયને રાખતા જ આળસી ગયા છે, તે એટલે સુધી કે ગામડામા ઘેર ઘેર ભેંશ હોય તેમા એકાદ માણસ ગાય રાખે તો ગામનો ગોવાળ એ ગાયને ચારવાની જ ના પાડે એમ સાભળ્યું છે.

માણસ ખુંટિયા વાપરે કે ગોધલા, પણ એ બધા એણે ઘેર ગાય રાખીને જ તૈયાર કરવા જોઇએ. ગાય ન રાખે એટલે દૂધ સારું ભેંશ રાખવી પડે ને બળદ મોઘે ભાવે વેચાતા લેવા પડે, અને આમા ખર્ચનો તથા પાપનો બેયનો બમણખેપો થાય. ઘેર રાખેલી ગાય પાસેથી ચાર ચાર વર્ષે બળદની એક એક જોડી મળતી રહે તેમા બળદ કેટલા સોઘા પડે એ દેખીતું છે. ભેંશ રાખે એટલે બબ્બે વર્ષે એક એક પાડાને મારવાનું પાપ લાગે, તે ઉપરાત ગાયને શક્તિ છતા ન રાખવાનું મહાપાપ લાગે. કારણ આજ ગાયમાતા અવશ્ય કહે છે, કે જે મારા પક્ષમા નથી તે મારાથી વિરુદ્ધ છે.

## ૧૮

# ગોરક્ષાનો રાજમાર્ગ

## (૧)

આપણા દેશમા ગાય ખાટકીને હાથ જાય છે એનું મુખ્ય કારણ આ છે, કે માણસને ગાય રાખવી પરવડતી નથી. લોકો એવા કંગાલ થઈ ગયા છે કે પેટના છોકરાને પણ રૂડી રીતે પાળીપોષી શકતા નથી; એવી સ્થિતિમા નકામા ઢોરને માણસ પાળે એવી આશા દુરાશા છે. એટલે ગાયને બચાવવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે, કે એનું દૂધ તથા એના દૂધમાનું માખણ પ્રમાણ વધારવું, જેથી ગાય રાખનાર માણસ બે પૈસાની કમાણી કરી શકે એવી સ્થિતિ ઊભી થાય. અને આવી સ્થિતિ જે દિવસે ઊભી થઈ તે દિવસે ખાટકી પણ કતલનો ધંધો છોડીને ગોવાળ બનશે, કારણ એને કતલ કરતા ગોપાલનમા વધારે કમાણી જોવામા આવશે. આપણી રાષ્ટ્રશક્તિ અતિ અલ્પ છે, એને કેવળ નિરર્થક જ નહિ પરંતુ હાનિકારક કંકાસમા ઉડાડી નાખવાને બદલે ગોપાલન તથા ઢોરસુધારાના રચનાત્મક કામમા આપણે જોડી દઈએ તો કેવું સારું? આ રચનાત્મક કામ પાર પડ્યું એટલે ગાયની રક્ષા ગાય પોતે જ કરી લેશે, બીજાને નહિ કરવી પડે.

એટલે ખંડન છોડીને આપણે મંડન કરવું હોય તો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકો, જેણે ગોપાલન વિષે ચમત્કારી કામ કર્યું છે, એની પાસેથી આપણને બહુ શીખવાનું મળે એમ છે. ૧૮૫૦મા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમા મણ દીઠ વર્ષે સરેરાશ

૧,૪૩૬ શેર દૂધ ઊપજતું તે ૧૯૨૫મા ૪,૫૦૦ શેર ઉપર ઊપજવા મંડ્યું, એટલે ૭૫ વર્ષમા દૂધની ઊપજ ત્રણગણી કરતાય વધી, તે નીચના આકડા ઉપરથી જણાશે

યુનાઇટેડ્ સ્ટેટ્સમા ગાય દીઠ દૂધની સરેરાશ વાર્ષિક ઊપજ

| વર્ષ | શેર | વર્ષ | શેર |
|---|---|---|---|
| ૧૮૫૦ | ૧,૪૩૬ | ૧૯૧૮ | ૩,૮૩૬ |
| ૧૮૬૦ | ૧,૫૦૫ | ૧૯૧૯ | ૩,૬૦૦ |
| ૧૮૭૦ | ૧,૭૭૨ | ૧૯૨૦ | ૩,૬૨૭ |
| ૧૮૮૦ | ૨,૦૦૪ | ૧૯૨૧ | ૩,૬૪૫ |
| ૧૮૯૦ | ૨,૭૦૮ | ૧૯૨૨ | ૪,૦૨૧ |
| ૧૯૦૦ | ૩,૬૪૬ | ૧૯૨૩ | ૪,૨૬૦ |
| ૧૯૧૦ | ૩,૧૧૩ | ૧૯૨૪ | ૪,૩૬૮ |
| ૧૯૧૭ | ૩,૭૧૬ | ૧૯૨૫ | ૪,૯૩૫* |

૧૯૨૩ સુધીમા યુનાઇટેડ્ સ્ટેટ્સમા એક ગાયનું વધારેમા વધારે દૂધ વાર્ષિક ૩૭,૩૮૧ શેર અને માખણ ૧,૨૧૮ શેર ઊપજ્યુ હતું

(૨)

અમેરિકન લોકોના આ પરાક્રમનું રહસ્ય શુ છે ?

એક તો, ખુંટ પસંદ કરવામા ને લોકો બહુ સભાળ રાખે છે, કેમકે બીજી પેઢીના ઢોર કેવા નીવડે એનો અર્ધો આધાર એકલા ખુંટ ઉપર જ રહે છે આ સંભાળને લીધે અમેરિકન ગાય ઉત્તરોત્તર વધારે દૂધ આપે છે ને એના દૂધ માથી માખણ પણ ઉત્તરોત્તર વધારે ઊતરે છે

* આકડા આપનાર લેખક કહે છે કે આ વધારે પડતુ છે ૪,૫૦૦ જોઇએ

સગસ ખુંટને લીધે દૂધ કેવું વધે છે એના ઘણા દાખલા પ્રો એક્લીસે એના 'ડેરી કેટલ્ ઍન્ડ મિલ્ક પ્રોડક્શન્' નામના ઉત્તમ ગ્રંથમા આપ્યા છે.

તેર બાઝરી ગાય વર્ષે સરેરાશ ૩,૯૯૧ શેર દૂધ અને ૧૮૭ શેર માખણ આપતી હતી આ જ ગાયોને સધર જાતિવંત ખુટથી થયેલી તેર વાછડીઓની વાર્ષિક સરેરાશ ૫,૫૫૬ શેર દૂધ અને ૨૫૩ શેર માખણની આવી; એટલે દૂધ ૩૯ ટકા વધ્યુ આ વાછડીઓની પાછી વાછડી થઈ એમાની પાચની સરેરાશ ૮,૪૦૧ શેર દૂધ અને ૩૫૮ શેર માખણની આવી, એટલે બે પેઢીમા મૂળ ગાયો કરતા દૂધ આશરે ૧૧૦ ટકા અને માખણ આશરે ૯૦ ટકા વધ્યું.

ઓગણીશ સાધારણ ગાયોના ધણની સરેરાશ ૪,૫૭૦ શેર દૂધ અને ૧૯૬ શેર માખણની હતી, પણ એ જ ગાયોની વાછડીઓની સરેરાશ ૫,૦૨૮ શેર દૂધ અને ૨૫૧ શેર માખણની આવી; એક જ પેઢીમા ૫૫ શેર માખણ એટલે ત્રીશ ટકાનો વધારો થયો.

'પિ'માર્સ્ મે ફ્રિગ્' નામના એક જર્સી જાતના ખુંટની ૬૨ વાછડીઓનું એની મા કરતા સરેરાશ ૧૧૭ શેર વધારે માખણ ઊતર્યું. એટલે મા કરતા દીકરીના માખણની વાર્ષિક આવક ૧૦ ડૉલર વધી ગઈ.

એક ધણમા દૂધની વાર્ષિક સરેરાશ ઉપજ ૫,૯૧૮ શેરની હતી તે જાતિવંત ખુંટ ફેરવવાને પરિણામે વધીને લગભગ ૧૦,૦૦૦ શેર થઈ.

અમેરિકામા અમુક ગોવાળ મળીને સહિયારો ખુટ રાખે છે, એવા એક સમાજના દફતર ઉપરથી જણાય છે, કે ૨૧

ગાયની સરેરાશ ૫,૫૬૦ શેર દૂધ અને ૨૧૯ શેર માખણની હતી. તે જ ગાયોની જાતિવંત બાપથી થયેલી વાછડીઓની સરેરાશ ૬,૫૨૩ શેર દૂધ અને ૨૬૩ શેર માખણની આવી.

જાતિવંત ખુટ વાપરવાથી કેવો લાભ થાય છે તે એક પ્રદેશની તપાસના આકડા નીચલા કોઠામા આપ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે·

| કેવો ખુટ ગખે છે? | ગોવાળોની સખ્યા | ગાયોની સખ્યા | ગાય દીઠ દૂધની વાર્ષિક ઉપજ |
|---|---|---|---|
| જાતિવત, ગાય પણ જાતિવત | ૫૬ | ૯૪૧ | ડૉલર ૨૮૪ |
| પાચ કે વધારે વર્ષ થયા જાતિવત | ૯૫ | ૧,૬૧૦ | ૨૬૭ |
| બેથી ચાર વર્ષ થયા જાતિવત | ૧૨૫ | ૨,૦૭૮ | ૨૨૧ |
| અર્ધજાતિવત અથવા બાગરો | ૨૧૪ | ૩,૧૬૦ | ૧૭૩ |

કેટલાક ખુટ દૂધશક્તિ સતાનને આપી શકે છે, બીજા નથી આપી શકતા ખુટ ખુટ વચ્ચે મોટુ અતર હોય છે તે નીચલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાય છે:

| ખુટનું નામ | બધા વેતરની સરેરાશ મા | દીકરી | |
|---|---|---|---|
| મિસુરી રાયટર્ | | | |
| દૂધ શેર | ૫,૩૮૦ | ૪,૩૮૧ | (−૯૯૯) |
| માખણના ટકા | ૪.૩૫ | ૪.૯૩ | |
| માખણ શેર | ૨૩૪ | ૨૧૬ | (−૧૮) |
| લૉર્ડ્ ઑાફ મેગ્ડિઇલ્ | | | |
| દૂધ શેર | ૪,૫૫૯ | ૬,૦૫૦ | (+૧,૪૯૧) |
| માખણના ટકા | ૪ ૮૫ | ૪.૮૧ | |
| માખણ શેર | ૨૨૧ | ૨૯૧ | (+૭૦) |

| | | | |
|---|---|---|---|
| મિસુરી રાયટર્, ત્રીજો | | | |
| દૂધ શેર | ૪,૭૭૫ | ૮,૦૦૫ | (+૩,૨૩૦) |
| માખણના ટકા | ૪.૯૮ | ૪.૮૦ | |
| માખણ શેર | ૨૩૮ | ૩૮૪ | (+૧૪૬) |
| ડ્યુકઝીઝ્ પ્રિન્સ્ ઑફ સેંટ્ લૅમ્બર્ટ | | | |
| દૂધ શેર | ૫,૩૬૨ | ૩,૯૩૨ | (-૧,૪૩૦) |
| માખણના ટકા | ૫ ૦૭ | ૫.૦૩ | |
| માખણ શેર | ૨૬૯ | ૧૯૮ | (-૭૧) |
| બ્રાઉન બેસિઝ્ રેજિસ્ટ્રાર્ | | | |
| દૂધ શેર | ૬,૦૬૯ | ૪,૬૦૭ | (-૧,૪૬૨) |
| માખણના ટકા | ૪.૯૪ | ૪.૯૭ | |
| માખણ શેર | ૩૦૦ | ૨૨૯ | (-૭૧) |
| સુલ્તાનાઝ્ વર્જિનિયા લૅડ્ | | | |
| દૂધ શેર | ૫,૩૪૯ | ૭,૭૨૨ | (+૨,૩૭૩) |
| માખણના ટકા | ૫.૧૭ | ૫.૭૬ | |
| માખણ શેર | ૨૭૭ | ૪૪૫ | (+૧૬૮) |

એમ્બ્સાગાર્ડ્ ટ્રિયામિયા હોમ્સ્ટેડ્ નામના એક પ્રખ્યાત ખુંટની પહેલી દશ દીકરીઓની તથા તેની માતાઓની બે વર્ષની ઉમરે દૂધની વાર્ષિક ઊપજ કેટલી થઈ તે નીચે દર્શાવ્યું છેઃ

| | મા | દીકરી |
|---|---|---|
| દૂધ શેર | ૯,૫૯૪ | ૧૩,૫૦૪ |
| માખણના ટકા | ૩.૨૧ | ૩.૪૭ |
| માખણ શેર | ૩૦૮ | ૪૬૯ |

(૩)

બીજું, અમેરિકન લોકો ઢોરને ખવરાવવા કરવામાં બહુ ચીવટ રાખે છે જાતિનું મહત્ત્વ છે એના કરતા ખાણનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. ઢોરને ખાણ પૂરું જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ તે સમતોલ જોઇએ; એટલે કે, એમાં નાઇટ્રોજન તથા કાર્બોહાઇડ્રેટ વચ્ચે યોગ્ય પ્રમાણ જાળવવું જોઇએ.

અમેરિકામા એક પ્રયોગક્ષેત્રવાળાએ ૮ ગાયનું ધણ એક વર્ષ એના ધણીને ઘેર રહેવા દઈને એના ઉપર દેખરેખ રાખી. બીજે વર્ષે એ જ ગાયોને ક્ષેત્રમા રાખીને સારી રીતે ખાણ આપ્યું. યોગ્ય ખાણને લીધે કેટલો ફેર પડી ગયો તે નીચે કોઠામા દર્શાવ્યુ છે:

| ગાયોનો આક | પહેલે વર્ષે દૂધ શેર | ક્ષેત્ર ઉપર દૂધ શેર | વધારેમા વધારે દૈનિક સરેરાશ પહેલુ વર્ષ | બીજું વર્ષ |
|---|---|---|---|---|
| ૧ | ૪,૦૦૪ | ૬,૦૯૨ | ૨૭ | ૪૦ |
| ૨ | ૪,૧૨૨ | ૫,૦૫૧ | ૨૧ | ૩૩ |
| ૩ | ૫,૧૯૨ | ૬,૧૬૩ | ૨૭ | ૪૦ |
| ૪ | ૪,૫૩૭ | ૬,૧૩૪ | ૨૭ | ૪૮ |
| ૫ | ૬,૦૯૭ | ૬,૯૯૫ | ૩૧ | ૩૫ |
| ૬ | ૪,૦૩૫ | ૭,૯૯૫ | ૨૭ | ૫૭ |
| ૭ | ૬,૩૫૭ | ૬,૮૨૮ | ૩૮ | ૩૩ |
| ૮ | ૪,૬૫૩ | ૫,૪૬૫ | ૨૪ | ૩૭ |

એવી જ જાતનો પ્રયોગ બીજા એક ક્ષેત્ર ઉપર કર્યો હતો, ત્યા નીચે પ્રમાણે વધારે દૂધ નીપજ્યું:

| ગાયનો આક | સરેરાશ સાપ્તાહિક નીપજ પહેલું વર્ષ | બીજું વર્ષ | કેટલા ટકાનો વધારો થયો |
|---|---|---|---|
| ૧ | ૮૯ | ૧૧૨ | ૨૫ |
| ૨ | ૮૩.૯ | ૧૨૧.૬ | ૪૪.૯ |

**૪. ગોમૂત્રનો ઉપયોગ ન થાય, તો કે ઉપર ખાણ, અથવા છાણમૂત્રના ખાતર-મૂલ્યના ૬૩ ટકા, એળે જાય.**

૧,૦૦૦ શેર તોલવાળી ગાય ખાતર કેટલું આપે, એ ખાતરના ઘટકાવયવ કયા કયા હોય અને એની કિમ્મત અમેરિકામા કેટલી ગણાય છે તે નીચલા કોષ્ઠકમાં આપ્યું છેઃ

| | ગોમૂત્ર શેર | છાણ શેર | એકંદર શેર |
|---|---|---|---|
| વાર્ષિક ઊપજ | ૮,૦૦૦ | ૧૮,૦૦૦ | ૨૬,૦૦૦ |
| સૂકું તત્ત્વ | ૫૬૦ | ૩,૬૦૦ | ૪,૧૬૦ |
| નાઇટ્રોજન | ૬૪ | ૬૩ | ૧૨૭ |
| ફૉસ્ફરિક ઍસિડ્ | નહિ જેવો | ૩૬ | ૪૦ |
| પોટૅશ | ૮૦ | ૪૫ | ૧૨૫ |
| વનસ્પતિપોષકની કિમ્મત | ડૉલર ૧૩ ૬૦ | ડૉ.૧૩ ૧૦ | ડૉ. ૨૬ ૭૦ |
| સેન્દ્રિય તત્ત્વની કિમ્મત | ૧.૧૦ | ૭ ૨૦ | ૮.૩૦ |
| એકંદર વેપારી કિમ્મત | ૧૪ ૭૦ | ૨૦ ૩૦ | ૩૫.૦૦ |
| એક ટન ખાતરની કિમ્મત | ૩ ૬૫ | ૨ ૨૫ | ૨.૭૦ |

આ ઉપરથી જણાય છે, કે જમીનને ફળદ્રૂપ કરનારા તત્ત્વ મોટે ભાગે ગોમૂત્રમા હોય છે. ગોમૂત્ર તોલમા છાણથી અર્ધા કરતા ઓછું છતા એમા લગભગ છાણ જેટલો જ નાઇટ્રોજન હોય છે, અને પોટૅશ છાણ કરતા પોણા બે ગણા કરતા વધારે હોય છે. ગોમૂત્રમા રહેલા વનસ્પતિપોષકની કિમ્મત પણ છાણમાના વનસ્પતિપોષકથી વધી જાય છે, અને એક ટન ગોમૂત્રની કિમ્મત એટલા જ છાણ કરતા દોઢા ઉપર થાય છે.

એક પ્રયોગક્ષેત્ર ઉપર છાણને ૧૦૯ દિવસ હવામા રહેવા દીધુ તો તેમા રહેલા નાઇટ્રોજનના ૩૭.૬ ટકા, ફૉસ્ફરિક

ઍસિડના ૫૧૯ ટકા અને પોટૅશના ૪૭૧ ટકા નાશ પામ્યા છાણમૂત્ર ભેળાના એટલા ૭૮ દિવસમા ૫૧ ટકા નાઇટ્રોજન, ૫૧૧ ટકા ફૉસ્ફરિક ઍસિડ અને ૬૧ ટકા પોટૅશ નાશ પામ્યા એટલે સાધારણ હવામા રહેવાને લીધે ચાર માસ કરતા ઓછા સમયમા ખાતરનું સત્વ અર્ધા ઉપર એળે ગયુ એક ગાયનું ખાતર આમ બગડે તો વર્ષે ૧૨૫૦ ડૉલરની ખોટ જાય કૉર્નેલ પ્રયોગક્ષેત્રવાળાએ એક પ્રયોગ કર્યો હતો, તે ઉપરથી ખાતર સાચવવાના લાભ સિદ્ધ થાય છે પાચ ટન ખાતર પેટીમા ભરીને એપ્રિલથી ઑક્ટોબર સુધી હવામા રહેવા દીધુ, તો એકદર તોલ ૪૮ ટકા ઘટી ગયો, અને નાઇટ્રોજનમા ૪૧ ટકાની, ફૉસ્ફરિક ઍસિડમા ૧૯ ટકાની અને પોટૅશમા ૮ ટકાની ઘટ આવી

# આદિપર્વ

९

## પ્રાચીન સમયમાં ખુંટનો મહિમા

પાશ્ચાત્ય દેશોમા ઢોર ઊછેરવામા કેટલી સંભાળ રાખે છે એ આપણે જોયુ પ્રાચીન કાળમા આપણા દેશમા પણ લોકો એટલી જ સભાળ રાખતા અને સારા ઢોરની નીપજનો મુખ્યત્વે સરસ ધણખુટ ઉપર આધાર છે, એટલે મહાજન સમસ્તને ધણખુટનું સમર્પણ કરવુ એ ભારે પુણ્યનુ કામ ગણાતુ

वृषोत्सर्गादृत नान्यत्पुण्यमस्ति महीतले ।

અને સમાજસેવાને અર્થે વૃષોત્સર્ગ કરવો એના જેવુ પિતૃતર્પણ અથવા પિતૃસ્મારક બીજું એકે નથી એમ માનતા

जल प्रक्षिप्य लाङ्गूल तोय यद्वहत वृष ।
दशवर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिता ॥
कूले समुद्धृता यावच्छृङ्गे तिष्ठति मृत्तिका ।
भक्ष्यभोज्यमयं शैलं पितरस्तेन तर्पिता ॥
सहस्रशतपात्रेण कनकेन यथाविधि ।
तृप्तिस्तु या पितॄणा वै सा वृषेण सलभ्यत ॥

અડખેપડખેનાં ઢોરના સરસનરસાપણાનો આધાર ખુંટના ગુણ–અવગુણ ઉપર રહ્યો અને ખુંટ એટલે અર્ધું ધણ એટલું જ નહિ પણ અર્ધા ધણથીયે વિશેષ એવી સ્થિતિ રહી, એટલે વૃષોત્સર્ગમાં કેવી જાતનો ખુંટ આંકવા યોગ્ય ગણાય અને કેવા કેવા ખુંટને ત્યાજ્ય સમઝવા એ વિષયે સવિસ્તર નિયમ બાંધવામાં આવ્યા હતા. પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રના ત્રીજા કાંડની નવમી કંડિકાનું છઠ્ઠું સૂત્ર આ પ્રમાણે છેઃ

एकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद् रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वितमः स्यात्तमलङ्कृत्य......उत्सृजेरन् ।

"ખુંટ એક અથવા બે રંગનો હોય ( રંગે રાતો હોય તો ઉત્તમ), આખા ધણ કરતાં પરિમાણમાં ચડિયાતો હોય.

मुखपुच्छपादेषु सर्व्वशुक्लो नीलो लोहितो वा लोहित एव वा स्यात् । एवंकारेण लोहितस्यैकवर्णद्विवर्णाभ्यां प्राशस्त्यमुच्यते । कृत्स्नं यूथं छादयति स्वपरिमाणेनाधः करोति ।

"સર્વાંગે સંપૂર્ણ હોય, ખોડરહિત હોય તેમજ વધારાના અવયવવાળો પણ ન હોય.

सर्वैरङ्गैः समन्वितो न पुनर्हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा ।

"જેનો પરિવાર માત્ર જીવતો હોય એવી તથા બહુ દૂધાળી ગાયનો પુત્ર હોય.

जीवाः प्रजायन्तो यस्याः प्रसूतिर्यस्याः सा जीववत्सा तस्याः गोः पुनः पयो बहुक्षीरं विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्याः बहुक्षीरायाः ।

"અને આખા ધણમાં અતિશય રૂડો રૂપાળો હોય."

यूथे वर्गविषये रूपमस्यास्तीति रूपस्वी, अतिशयेन रूपस्वी रूपस्वित्तमः ।

ઉપલા સૂત્રની હરિહરવિરચિત ટીકામા આપણે જાણવા જેવી વિશેષ વાત આપેલ છે. ખુંટ કેવા હોવા જોઇએ તે વિષયે નીચલા તથા બીજા શ્લોક એણે ટાંકયા છે:

उन्नतस्कंधककुद ऋजुला लभूषण: ।
महाकटितटस्कन्धो वैडूर्यमणिलोचन: ॥

ખુંટની કોટ તથા ખાંધ ઉંચી અને વિશાળ હોય, જાંઘ મોટી હોય, પૂછડુ સીધુ હોય, આંખ વૈડૂર્યમણિના જેવી હોય.

प्रवालगर्भशृङ्गाग्रः सुदीर्घऋजुवालधि: ।
नवाष्टदशसंख्यैस्तु तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः ॥

શીંગડાની અણી પરવાળાના ગાભલા જેવી હોય, પૂછડું લાંબુ ને સીધું હોય, દાત તીક્ષ્ણ હોય અને તેની સંખ્યા આઠ, નવ કે દશ હોય.

पृथुकर्णो महास्कन्धः सूक्ष्मरोमा च यो भवेत् ।

કાન પહોળા હોય અને રૂંવાટી ઝીણી હોય.

भूमौ कर्षति ला ू ल पुनश्च स्थूलवालधिः ॥

પૂછડું ભોય સુધી પડોચતુ હોય ને એના ઉપર ઘટ્ટ વાળ હોય

નીલ ખુંટને વધારે યોગ્ય ગણતા. એનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે હતું.

चरणानि मुखं पुच्छे यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते ॥

નીલ ખુંટ રંગે રાતો હોય, ને એના પગ, મોં તથા પૂછડું ધોળા હોય

એ ઉપરથી વૃષોત્સર્ગને નીલોત્સર્ગ અથવા નીલોદ્વાહ (લીલ પરણાવવા) પણ કહે છે.

ખુંટ ત્રણ વર્ષનો સારો. उपादेयश्च वृषस्त्रिहायनः ।

કેવા કેવા ખુંટને વર્જ્ય ગણતા તે નીચલા શ્લોકમા આપ્યું છે:

कृष्णताल्वोष्ठदशना रूक्षशृङ्गशफाश्च ये ।
अव्यक्तदन्ता ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥
ध्वाङ्क्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसनिभाः ।
कुब्जाः काणाश्च खञ्जाश्च केकराक्षास्तथैव च ॥
अत्यन्तश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ।
नैते वृषाः प्रमोक्तव्या गृहे धार्या. कथचन ॥

જેનું તાળવું, હોઠ દાત કાળા હોય, શીંગડા, ખરી ખડબચડા હોય, દાત નબળા હોય કદ ઠીંગણું હોય, ને કાણા કૂબડા હોય એવા ખુટ છોડવા નહિ

આજ આપણે કેવા ખુટ જોઈએ એ તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી જ શીખવું રહ્યું છે. આપણા પૂર્વજો આ વિષયમા કેટલું બધું ધ્યાન રાખતા હતા તે બતાવવું એટલું જ આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે

## ૨

## બુદ્ધની ગોરક્ષા

બુદ્ધના સમયમા ગવાલંભની દુષ્ટ રીત પ્રચલિત હતી અને ગાયને હજી અભયવચન મળ્યુ નહોતું એમ જણાય છે. સુત્તનિપાત ( ચુલ્લવગ્ગ, બ્રાહ્મણધમ્મિકસુત્ત )મા એવો પ્રસંગ આવે છે, જે કોસલ દેશના કેટલાક વયોવૃદ્ધ તથા ધનવાન્ બ્રાહ્મણો બુદ્ધ પાસે આવ્યા, અને એને પ્રશ્ન કર્યો, કે 'આજના બ્રાહ્મણોમા સનાતન બ્રાહ્મણધર્મ પળાતો દેખાય છે?'

બુદ્ધ: 'ના.'

બ્રાહ્મણો: 'પુરાતન બ્રાહ્મણધર્મ કેવો હતો તે અમને કહો.'

બુદ્ધ: "હે બ્રાહ્મણો, સાભળો

न पसू ब्राह्मणानासुं न हिरञ्ञं न धानियम् ।
सज्झायधनधञ्ञासुं ब्रह्मं निधिमपालयुम् ॥

પુરાણા બ્રાહ્મણો ઢોર, સોનું, અનાજ કાંઈ રાખતા નહિ. સ્વાધ્યાય એ જ તેમનું ધન, ધાન્ય, જે કહો તે હતો, અને બ્રહ્મરૂપ ભંડારને તેઓ સાચવતા.

अट्ठचत्तारीस वस्सानि कोमारब्रह्मचरियं चरिंसु ते ।
विज्जाचरणपरियिट्ठिं अचरु ब्राह्मणा पुरे ॥

તે બ્રાહ્મણો અડતાળીશ વર્ષ કુમારબ્રહ્મચર્ય પાળતા, અને વિદ્યા તથા સદાચારની શોધ ચલાવતા

यो नेस परमो आसी ब्रह्मा दळ्हपरक्कमो ।
स वापि मेथुन धम्मं सुपिनन्तेन नागमा ॥

તેઓમાં જે દૃઢપરાક્રમી તથા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો તે સ્વપ્નમાં પણ વિકાર અનુભવતો નહિ.

તેઓ ચોખા, ઘી, તેલ આદિ માગી આવતા ને તેનો હોમ કરતા.

यथा माता पिता भाता अञ्ञे वापि च ञातका ।
गावो नो परमा मित्ता यासु जायन्ति ओसधा ॥

જેમ મા, બાપ, ભાઈ તથા બીજા સગા આપણા મિત્ર છે તે જ પ્રમાણે ગાય આપણો પરમમિત્ર છે, જેને વિષે ભૂતસમૂહની ઔષધિઓ નીપજે છે.

अन्नदा बलदा चेता वण्णदा सुखदा तथा ।
एतमत्थवसं ञत्वा नास्सु गावो हनिंसु ते ॥

ગાય આપણને અન્ન, બળ, કાન્તિ તથા સુખ દેનારી છે. એમ જાણીને એ બ્રાહ્મણો ગાયને મારતા નહિ

सुखुमाला महाकाया वण्णवन्तो यसस्सिनो ।
ब्राह्मणा सेहि धम्मेहि किच्चाकिच्चेसु उस्सुका ।
याव लोके अवत्तिंसु सुखमेधित्थयं पजा ॥

તે બ્રાહ્મણો સુકુમાર, પ્રચંડશરીર, કાન્તિવાળા, યશસ્વી તથા સ્વધર્મપરાયણ હતા. તેઓ જગતમાં હતા ત્યાં સુધી આ પ્રજા સુખી હતી.

પણ પછી 'દિન પલટયો, પલટી ઘડી,' રાજાને ઉલટો ઉપદેશ મળ્યો, એટલે બકરી જેવી રાંક ગાય પગે કે શીંગડે કોઇને દૂભવતી નથી, ઘડો ભરીને દૂધ આપે છે, છતા ગોમેધ ચાલુ થયો.

न पादा न विसाणेन नास्सु हिंसन्ति केनचि ।
गावो एळकसमाना सोरता कुंभदूहना ।
ता विसाणे गहेत्वान राजा सत्थेन घातयि ॥

પછી દેવ, પિતૃ, ઇન્દ્ર, અસુર, રાક્ષસ, સર્વે ગાયની વિપત્તિ જોઇને 'આ તો મહાઅધર્મ છે' એમ બોલી ઊઠયા.

ततो च देवा पितरो इन्द्रो असुररक्खसा ।
अधम्मो इति पक्कन्दु य सत्थ निपति गवे ॥

પ્રથમ ત્રણ જ રોગ હતા, ઇચ્છા, ભૂખ તથા ઘડપણ; પણ પશુને મારવા માંડ્યા એટલે અઠાણુ રોગ આવ્યા."

तयो रोगा पुरे आसुं इच्छा अनसनं जरा ।
पसूना च समारभा अट्ठानवुतिमागमुम् ॥

## ૩

## વિશાખા તથા તેનો કરિયાવર

વિશાખાના પિતા ધનંજયશ્રેષ્ઠી પ્રથમ મગધરાજ બિમ્બિસારના રાજ્યમાં અંગદેશમાં આવેલ ભદ્દિયનગરમાં રહેતા હતા, અને ત્યાં બુદ્ધ ભગવાન્ એકવાર આવ્યા હતા તે સમયે સહકુટુંબ એના શિષ્ય થયા હતા. ધનંજય શેઠ અત્યંત ધનાઢ્ય તથા ઘરના સુખી હતા, એટલે એને 'અમિતભોગ' કહેતા.

મગધરાજ બિમ્બિસાર અને કોસલનરેશ પસેનદિ અન્યોન્ય સાળોબનેવી થતા હતા. કોસલરાજને એક વિચાર આવ્યો કે 'બિમ્બિસારના વિજિત(રાજ્ય)માં પાંચ અમિતભોગ વસે છે, મારા વિજિતમાં એવો એકે નથી. બિમ્બિસાર પાસે જઈને એક મહાપુણ્યશાળી માણસની માગણી કરું.'

બિમ્બિસારને કાને વાત નાખી તો એણે ઉત્તર વાળ્યું કે 'મોટાં કુળ મારે કીપે ફેરવી ન શકાય.'

'એવા એકને લીધા વિના હું અહીંથી ઊઠીશ જ નહિ ને,' પસેનદિએ કહ્યું.

મગધરાજે મંત્રીઓ સાથે વિચાર કરી જોયો, અને અન્તે મેંડક મહાશ્રેષ્ઠીના પુત્ર ધનંજય શેઠને સમજાવીને પસેનદિ સાથે મોકલ્યા. પસેનદિની રાજધાની શ્રાવસ્તી નગરીમાં હતી, પણ

રાજધાનીની સાંકડમાં પોતાનો વિશાળ પરિવાર માય નહિ એટલે રાજાની સંમતિપૂર્વક ધનંજયે શ્રાવસ્તીથી સાત યોજન દૂર સાકેત નામનું નગર વસાવ્યું ને ત્યા રહ્યા.

× × ×

ધનંજયે વિશાખાને શ્રાવસ્તીના જૈન મિગાર શેઠના દીકરા પુણ્યવર્ધન વેરે પરણાવી. પોતાના રાજ્યમાં નવા આવી વસેલા સાહુકારને માન આપવા સારુ કોસલરાજ પોતે જાનમાં ગયા. મિગારે ધનંજયને આગળથી પૂછાવ્યું, કે 'રાજા તથા તેની સેના જાનમા આવનાર છે. તો તમે એ બધાને સાચવી શકશો કે નહિ?' ધનંજયે પડઉત્તર વાળ્યું, 'એક નહિ પણ દશ રાજાઓને તેડતા આવજો.' મિગાર પણ શ્રાવસ્તી નગરીના ઘરોની ચોકી કરવા જોઇએ એટલા રખવાળો રાખીને બીજાં બધા નગરવાસીઓને જાનમા લઈ ગયો' આ મહાજન-મંડળની પરોણાગત કરનાર સમાજની અધિષ્ઠાત્રી વિશાખા હતી. ધનંજયે જાનને ચાર માસ રોકી.

દાઇજામા ધનજયે ૫૦૦ ગાડાં સોનૈયા, ૫૦૦ ગાડાં સોનાના ઠામ, ૫૦૦ ગાડા રૂપાના પાત્ર, ૫૦૦ ગાડા તાબાના ભાણા, ૫૦૦ ગાડા ખાદી, ૫૦૦ ગાડા ઘી, ૫૦૦ ગાડા ગોળ, ૫૦૦ ગાડા ચોખા, અને ૫૦૦ ગાડા હળ, ખંપાળી વગેરે હથિયારો આપ્યા. ૫૦૦ રથ ને ૧૫૦૦ દાસીઓ આપી.

હવે ધનજયને થયુ કે 'દીકરીને ગાયો આપુ.' એમ કરીને એણે પોતાના માણસોને કહ્યું, 'જાઓ અને નાના વ્રજ (ગોકુળ)નું બાર ઊઘાડો. એક એક ગાઊને અંતરે એક એમ ત્રણ ભેરી (નગારા) લઈને ઊભા રહો અને ૧૪૦ હાથની પગતાણુ છોડીને બેય પડખે ઊભા રહો, એનાથી આઘી ગાયોને

ન જવા દેવી તમે ઠીક ગોઠવાઇ જાઓ એટલે ભેરી વગાડજો ' માણસોએ તે પ્રમાણે કર્યું. ગાયો વ્રજમાથી નીકળીને એક ગાઊ પહોચી એટલે ભેરી વગાડી, ફરીને અર્ધું યોજન પહોચતા વગાડી, અને પછી ત્રણ ગાઊ પહોચતા વગાડી ૧૪૦ હાથ પહોળાઇથી વધારે ફેલાવા દીધી નહિ. એમ લબાઇમા ત્રણ ગાઊ ને પહોળાઇમા ૧૪૦ હાથ એટલા વામા ગાયો હૈયે હૈયા દળાય એમ એક બીજાના શરીરને ઘસતી ઊભી 'મારી દીકરીને આટલી ગાયો ઘણી, બાર વાસી દો,' એમ કહીને શેઠે બાર બધ કરાવ્યું. કથાકાર લખે છે, કે આમ બાર ભીડે ભીડે ત્યા તો બીજી ૬૦,૦૦૦ ગાયો, ૬૦,૦૦૦ બળદો અને ૬૦,૦૦૦ વાછડા બહાર નીકળી પડયા'

વિશેષમા આ બધા પાર્થિવ કરિયાવર કરતા ઘણા વધારે મહત્ત્વના કરિયાવર દાખલ શેઠે દીકરીને પતિને ઘેર કેવો આચાર રાખવો એની દશ શીખામણ આપી: 'જો, બહેન, સાસરવાસણી થઈને તારે અંદરનો અગ્નિ બહાર ન કાઢવો (સાસરિયાનો દોષ દીઠામા આવે તો એની બીજાને મોઢે વાત કરવાની નહિ) બહારનો અગ્નિ અંદર ન આણવો (પાડોશી સાસરિયાનું વાકુ બોલે તો અમુક માણસ તમારી આમ વાત કરતું હતું એમ ઘેર આવીને કહેવુ નહિ). જે આપે એને જ આપવું (કોઇ કાઇ વસ્તુ માગવા આવે તો એ પાછી આપી જાય એમ હોય તો જ એને દેવી) ન આપે એને ન આપવું (માગી ચીજ પાછી ન આપે એને ન આપવી) આપે એને અને ન આપે એનેય આપવું (સગાંવહાલા, મિત્રો પાછુ આપી કે ન આપી શકે તો પણ એને આપવું). સુખે બેસવું (સાસુસસરો વગેરે મોટેરાને જોઈને ઊઠવું પડે ત્યા

બેસવું નહિ ). સુખે જમવું (મોટેરાં જમ્યા પછી જમવું). સુખે સૂવું ( મોટેરાં સૂતા પછી સૂવું ). અગ્નિની પરિચર્યા કરવી ( મોટેરાની સેવા કરવી ). ગૃહદેવતાને નમવું (મોટેરાને દેવ સમઝવાં ).'

× × ×

એક દિવસે મિગાર શેઠ જમતા હતા, ત્યા વિશાખા કહે:

'બાપુ, તમે નિત્ય નિત્ય ટાઢું કેમ ખાતા હશો ?'

'આને ટાઢું કોણ કહે, વહૂદીકરા ? આ તમે ઊની ઊની રોટલી ફૂલકા ઊતારીને મને આપો છો તે ટાઢું કેવી રીતે ?'

'જુઓ, બાપુ પૂર્વજન્મના પુણ્યથી આ જન્મે તમે સુખી છો, પણ આ ભવે કાઇ દાનપુણ્ય કરતા નથી. એટલે હું કહું છું કે તમે પુરાણું પુણ્ય જ ભોગવો છો '

× × ×

વિશાખાએ એકસો વીશ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું. શ્રાવસ્તીના પૂર્વદ્વાર આગળ નવ કોટિ ધન આપીને એણે ભૂમિ લીધી ને ત્યા બીજી નવ કોટિ વાવરીને પૂર્વારામ નામનો મોટો વિહાર ચણાવ્યો. વિહારને બે ભો હતી અને ઉપલી તથા હેઠલી ભોયે પાચમે પાચમે ખંડ હતા. વિહારના વાસ્તુઓચ્છવમા વિશાખાએ ત્રીજી નવ કોટિ ધન વાવર્યું. બુદ્ધની શ્રાવિકામાત્રમા ઉદારતામા વિશાખાને કોઇ લગે એમ નહોતું, અને બૌદ્ધસંઘની છ મુખ્ય ભિક્ષુણીઓની પંક્તિમા એની ગણત્રી થાય છે.

## ૯

## ગોરક્ષા અને જૈનો

જૈનોના ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં ચોવીશમા તથા છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીના દશ મુખ્ય ઉપાસકો અથવા શ્રાવકોનો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, એમાં પ્રધાનપણે તો તેમનો આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ જ છે, છતાં એકેએકની પાસે કેટલી કોટિ ધન હતું, અને કેટલાં ગોકુલ હતાં એ પણ જણાવેલ છે. દશ સહસ્ર ગાયનું એક વ્રજ અથવા ગોકુલ ગણાતું. આ પ્રમાણે રાજગૃહીના મહાશતક તથા વાણારસીના ચૂલનીપિતાની પાસે આઠ આઠ ગોકુલ એટલે ૮૦-૮૦,૦૦૦ ગાય હતી. ચંપાના કામદેવ, વાણારસીના સુરદેવ, કાંપિલ્યના કુંડકોલિક, તથા આલંભિયાના ચૂલશતકને છ છ ગોકુલ અથવા ૬૦-૬૦,૦૦૦ ગાય હતી. વાણિજ્યગ્રામના આનન્દ તથા શ્રાવસ્તીના નન્દિનીપિતા તથા શાલિનીપિતાને ચાર ચાર ગોકુલ એટલે ૪૦-૪૦,૦૦૦ ગાય હતી. અને પોલાસપુરના શકડાલપુત્રને એક ગોકુલ અથવા ૧૦,૦૦૦ ગાય

હતી મહાશતકની સ્ત્રી રેવતીને કરિયાવરમા આઠ ગોકુલ અથવા ૮૦,૦૦૦ ગાય આવી હતી. આનન્દ શ્રાવકે મહાવીર-સ્વામી પાસે શ્રાવકવ્રત લીધું ત્યારે તેણે ગોધન વિષયે ચાર ગોકુલ અથવા ૪૦,૦૦૦ ગાયનું પરિગ્રહપરિમાણ બાધ્યું હતું.

આજના શ્રાવકશ્રાવિકા આ મહાજનોને પથે યથાશક્તિ દેશકાળ અનુસાર ચાલે તો કેવું સારું? જૈન લોકો ધનને લોભે અનાજ રૂ આદિ જીવનની આવશ્યક વસ્તુઓ એકહાથ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પશુઓ ઉપર તથા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે તેઓ ઢોરને એકહાથ કરવા મથે તો અનાજ રૂ એકહાથ કરતા લાગેલ પાપનું કાઇક પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. એક મુબઇને જ પક્ષે દયાધર્મી લોકો ૨૦,૦૦૦ દૂઝણા ઢોર નિગ તર રાખે તો એને પરિણામે વર્ષે વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ઉપર જાતિવંત તથા જુવાન ઢોર બચી જાય એમ છે પજ્જૂસણ ઉપર ઢીલા ઢીલા મો લઈને બેપાચ જીવ છોડવવા જવું એમા કાકા મટીને ભત્રિજા થવાન, એટલે શોભા તો નથી જ, પણ ધર્મેય નથી, એનાથી કેવળ ખાટકીને ઉત્તેજન મળે છે અને આપણે ભાગે અધર્મ અને આત્મવચના આવે છે. ખરી રીતે ઢોરના બજારમાત્રનો કબજો કરીને ખાટકીનો ધધો જ નાબુદ કરવો જોઇએ નિર્દય દૂધવાળા ઢોરને બરબાદ કરી કરીને ખાટકીને બળાવમા જ કરે, અને પછી આપણે એને છોડાવવા વૃથા પ્રયત્ન કરીએ એ તો ખાતર માથે દીવો કરવા જેવી વાત થઈ એ દુષ્ટ પરપરાનો કોઈ કાલે અંત જ ન આવે એના કરતા ઢોરને એક વાર હાથ કરી લીધા એટલે પછી નિશ્ચિન્ત થઈને બેસી જવાય થીગડા દીધે પાર ન આવે. કામ તો એવું કરીએ, જેથી ફરી કરવાપણું જ ન રહે.

## ૫

## ગુર્જરદેશની ગાયો

અકબર બાદશાહને દયાધર્મનો બોધ કરનાર મહાન્ ગુજરાતી જૈન સાધુ હીરવિજયસૂરિના ચરિત્રને ઉદ્દેશીને દેવવિમલગણિએ ‘હીરસૌભાગ્યમ્’ નામે સંસ્કૃત મહાકાવ્ય રચ્યું છે, એના પ્રથમ સર્ગમાં ગુર્જર દેશનું વર્ણન આવે છે, તેમાંથી નીચલા શ્લોક ઊતાર્યા છે:

क्वापि दम्यैरनुगम्यमाना सरिद्वराया सखिता दधाना ।
यद्गोचरे द्रोणदुघाश्चरन्ति मूर्ता यशांसा इव मण्डलस्य ॥ ६५ ॥

જે દેશના ગોચરમાં ક્યાંક, મોટા વાછડા જેની પાછળ ફરે છે એવી, પોતાના ધોળા રંગે કરીને જે ગંગાજીના જેવી દેખાય છે એવી, જે એક દ્રોણ (૩૨ પાકા અથવા ૬૪ કાચા શેર) દૂધ આપે છે એવી, અને જે ગુર્જર દેશની કીર્તિના અવતારસમાન છે એવી ગાયો ચરે છે.

गाव क्वचिद् भान्ति सुधासुधाद्गस्पय स्त्रवन्त्य प्रविभाव्य वत्सान् ।
यद्दीर्ष्यया निर्जितनाकभाग्यैरिवावतीर्णा भुवि देवगाव ॥

જે દેશની ઈર્ષ્યા કરવાને પરિણામે જાણે કામધેનુઓ જ કેમ સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર ન ઊતરી આવી હોય એવી, વાછડાને જોઈને અમૃત પણ જેની આગળ તુચ્છ છે એવું દૂધ દેનારી ગાયો ક્યાંક શોભી રહી છે.

ब्रह्माण्डभाण्डोपरिभित्तिभागप्रोत्तानयानोद्भवदर्तिभाज. ।
सात चरन्त्य किमुपेत्य धात्र्या स्वर्धेनवो यत्र विभान्ति गाव. ॥६४॥

બ્રહ્માંડના ગોળાની ઉપલી છત ઉપર પગ ઉંચા ને શરીર નીચું એમ ચાલી ચાલીને થાકી ગયેલી કામધેનુઓ પૃથ્વી ઉપર આવીને સાતાપૂર્વક જાણે કેમ ન ચરતી હોય એવી ગાયો જે દેશમા છે.

ગુર્જરદેશમા આવી ગાયો ફરી જોવા મળે એવા પ્રયત્ન થાય તો કેવું સારું?

## ૬

## સહિષ્ણુ અકબર

જ્યારે હિંદુમુસલમાન અંદર અંદર લડે છે, અને ક્ષમા તથા ખામોશની વાત જ ભૂલી ગયા છે એવે આજને સમયે હિંદુમુસલમાનોની એક બીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કે ઉદારતાના સ્મરણો વિચારી જવા અસ્થાને નહિ ગણાય મુસલમાન બાદશાહોમાં અકબર સહિષ્ણુતાનો—ઉદારતાનો—નમૂનો હતો

અકબરની પુસ્તકશાળા પણ કેવી વિશાળ અને વિવિધ હતી! એના મરણ પછી આગ્રાના કિલ્લામાં મિલ્કતની નોંધ થઇ ત્યારે સરસ પૂંઠાવાળાં અને ઘણાં તો સચિત્ર એવાં બધાં હાથે લખેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૨૪,૦૦૦ થઈ, જેમાંથી ૪,૦૦૦ ઉપર ફૈઝીના મરણ પછી એના સંગ્રહમાંથી આણેલ હતાં, અને આ પુસ્તકોની કિંમત ૬,૪૬૩,૭૩૧ રૂપિયા અથવા પુસ્તક દીઠ સરેરાશ આશરે ૨૭૦ રૂપિયા અંકાણી પુસ્તકશાળાના ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા અને એકેએક ભાગમાં પુસ્તકોના મૂલ્ય તથા વિષય પ્રમાણે પેટાભાગ પાડ્યા હતા ગદ્ય, પદ્ય, હિંદી, ફારસી વગેરે ભાષાનાં પુસ્તક નોખાં નોખાં ગોઠવ્યાં હતાં

અકબરની જિજ્ઞાસા એટલી તીવ્ર હતી કે એણે કેટલાએ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ફારસી ભાષાન્તર કરાવ્યું હતું બદાઉની નામે એક ચુસ્ત મુસલમાનને બીજા બે જણ સાથે ‘રામાયણ

મહાભારતનો તરજુમો કરવાનું કામ આપ્યું હતું, તે એને ગમતું નહિ એટલે પોતે લખેલા ઇતિહાસમા તે કહે છે: 'કિસ્મત આવા કામ મારી પાસેથી લ્યે છે. પણ ભાગ્યમા માડ્યુ હોય તે મિથ્યા ન થાય એમ જાણીને શાત થાઉં છુ' અથર્વવેદ, હરિવંશ તથા ગજતરગિણીના ભાષાતર થયા હતા. મુકન્મલખા ગુજરાતીએ તાજકનો અને ફૈઝીએ લીલાવતી ( ગણિત ) તથા નળાખ્યાનનો તરજુમો કર્યો હતો.

અકબર સંગીતને ઉત્તેજન આપતો એટલું જ નહિ પણ બસે નવીન રાગરાગિણી એણે રચ્યા હતા એમ અબુલ ફઝલ લખે છે

બાદશાહ ઘેર તેમજ પ્રવાસમા હમેશા ગગાજળ પીતા. ગંગા નદીને કાઠે વિશ્વાસપાત્ર માણસ રહેતા, તે વાસણુમા પાણી ભરી એનું મોઢું મહોરબંધ કરતા. બાદશાહ આગ્રા-ફતેહપુર હોય તો સોરોથી પાણી આવતુ, પંજાબમા હોય તો હરદ્વારથી. રસોડામા જમના અથવા પંજાબની નદીઓના પાણીમા ગગાજળ મેળવીને તે વાપરતા

ચોવીશ કલાકમા અકબર એક જ વાર જમતો, અને સહજ રુચિ હોય ત્યા ઊઠી જતો. આ વસ્તુ આપણને જણાવનાર અબુલ ફઝલને દિવસમા ત્રીશ શેર આહાર જોઇતો. બાદશાહ જમવા બેસે એટલે ફકીરોનો હિસ્સો પ્રથમ નોખો કાઢે ને પછી દૂધ-દહિથી શરૂઆત કરે, જમી રહે એટલે ખુદાની શુક્રગુજારી કરે અબુલ ફઝલના નીચેના વાક્ય જાણવા જેવા છે

"બાદશાહને માસ ઉપર અત્યત અભાવ છે, અને તે વારંવાર કહે છે: 'ખુદાએ ઇન્સાનને વાસ્તે જાતજાતના અન્ન

પેદા કર્યાં છે તોપણ અજ્ઞાન અને સ્વાદિયાપણાને લીધે માણસ જીવોને મારે છે અને પોતાના શરીરને જાણે એનું કબ્રસ્તાન બનાવે છે. હું રાજા ન હોત તો હું માંસનો એકદમ ત્યાગ કરત, અને હવે તે હું ધીરે ધીરે છોડી દેવા ધારું છું.' કેટલાક સમય સુધી શુક્રવારે ને પછી રવિવારે એણે માસ છોડયું. અને હવે દરેક સૌર માસની પહેલી તારીખે, રવિવાર અને સૂર્યચન્દ્રના ગ્રહણને દિવસે, માંસત્યાગના બે દિવસની વચ્ચે આવી જતો હોય એવે દિવસે, રજબ માસને સોમવારે, તીર માસના ઉત્સવને દિવસે, આખા ફરવરદીન માસમાં અને જે માસમાં ખુદાવિંદનો જન્મ થયો હતો તે આવાં માસમાં તે માસને અડતા નથી. અને બાદશાહ સલામતનો હુકમ છે કે એની જેટલાં વર્ષની અવસ્થા હોય એટલા દિવસ માંસની બંધી પાળવી, એટલે આવાં પછીના આદર માસના થોડાક દિવસ માંસ વર્જ્ય હતું તે હવે આખો મહિનો વર્જ્ય થયું છે. અને એની નેકીને કારણે બાદશાહ આ ઉપરાંત વર્ષે વર્ષે માંસત્યાગના દિવસ પાચથી ઓછા નહિ એવી રીતે વધાર્યે જ જાય છે"

અકબરે ગોવધ તદ્દન, અને બીજાં પશુનો વધ પજ્જૂસણ સહિત એકંદર વર્ષમાં છ માસ બંધ કર્યો હતો. હીરવિજય-સૂરિના કહેવાથી એણે કેદી તથા પાંજરામાં પૂરેલા પક્ષીને છોડી મૂક્યાં હતાં. શિકારનો પોતાને બેહદ શોખ છતાં તે છોડયો હતો અને ડામર સરોવરમા માછલાં મારવાની મના કરી હતી શત્રુંજય ઉપર તથા બીજે બધે જાત્રાળુ પાસેથી લેવાતા કર એણે માફ કર્યા હતા, તે એમ જાણીને કે 'પૂજા તથા બંદગીના જુદા જુદા માર્ગ અથવા તરીકા એક ખુદાને

વાસ્તે જ યોજેલા છે, એટલે ખુદાના કોઇ પણ બન્દાના માર્ગમાં અડચણ કરવી ઠીક નહિ.' અકબરનો સિદ્ધાંત

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

આ શ્લોકને બરાબર મળે છે. અકબરે બાળવિવાહ બંધ કર્યા હતા અને વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી હતી. તે કહેતો કે વિવાહમા વરકન્યાની સંમતિ તથા માબાપની અનુમતિ જોઇએ. એણે એની પ્રજાને અંતઃકરણની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી હતી. 'કોઇ હિન્દુ, બાળક હોય ત્યારે અથવા બીજે સમયે, એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મુસલમાન બને, તો એની ઇચ્છા હોય તો એને પાછો હિંદુધર્મ સ્વીકારવા દેવો.' 'ધર્મને કારણે કોઇનું નામ ન લેવુ, અને જેને જે ધર્મ પાળવો હોય તે તે પાળે.'

અકબરના કેટલાક સુભાષિત ઊતારીને પૂર્ણાહુતિ કરીએ:

"બધા માણસો સાથે મારે હળીમળીને રહેવું જોઇએ. જો તેઓ ખુદાપરસ્ત હોય, ને હું તેમને અડચણ કરું તો તો બહુ જ ખોટું, અને ખુદાપરસ્ત ન હોય તો તેઓ અજ્ઞાન-રોગે પીડાતા હોવાથી દયાપાત્ર છે."

"દયા અને પરોપકાર સુખ તથા દીર્ઘાયુષના સાધન છે, ગેંડાને વર્ષમા એક બે બચ્ચા જ થાય છે, છતા એની સંખ્યા મોટી છે. કૂતરાને બચ્ચા ઘણા થાય છે છતા એની સંખ્યા થોડી હોય છે."

"ગીધ કેમ દીર્ઘાયુષ ભોગવે છે અને બાજ કેમ અલ્પજીવી છે એમ કોઇ ડાહ્યા માણસને પૂછ્યું, તો તેણે જવાબ દીધો, 'ગીધ કોઈ પ્રાણીને ઇજા કરે નહિ અને બાજ શિકાર કરે એટલે.'"

## ૭

## અકબરના સમયનાં ઢોર

અબુલ ફઝલ લખે છે:

"આખા હિંદુસ્તાન દેશમાં ગાય શુભ ગણાય છે અને માન પામે છે. સામ્રાજ્યના એકેએક ભાગમાં જાતજાતનાં ઢોર થાય છે, પણ તેમા ગુજરાતનાં ઉત્તમ છે. ગુજરાતના બળદ દિવસ અને રાત મળીને ૮૦ કોસનો પંથ કરે છે અને તેજ ઘોડાંથી યે આગળ જાય છે. . . . કોઈ વાર બળદની જોડી ૧૦૦ મહોરને ભાવે વેચાય છે, પણ સામાન્ય ભાવ ૧૦–૨૦ મહોર હોય છે. . . . કેટલીક ગાય દિવસનું અધમણ દૂધ આપે છે. ગાયનો સાધારણ ભાવ ૧૦ રૂપિયા હોય છે. ખુદાવિંદ પાસે એક બળદની જોડી હતી, તેના ૫,૦૦૦ રૂપિયા બેઠા હતા."

અકબરના સમયમા દૂધ ૨૫ દામનું મણ મળતું. ૪૦ દામ=૧ રૂપિયો અને અબુલ ફઝલ મણ કહે છે તે ૫૫।। શેર (રતલ) બરાબર હતો: એટલે દૂધ રૂ. શેર થયું. મણ ઘીના ૧૦૫ દામ બેસતા, એટલે ( ૨૧ શેર ઉપર પડ્યું.

૯

## ત્રણસે વર્ષ અગાઉની એક પાંજરાપોળ

આજથી આશરે ત્રણસે વર્ષ પૂર્વે, એટલે શિવાજી મહારાજના જન્મ પહેલા બે ચાર વર્ષે, સીન્યોર પીત્રો દલા વાલ નામે એક ઇટલિયન પ્રવાસી આપણા દેશમા આવ્યો હતો, એણે મારિયો શીપાનો નામે પોતાના મિત્રને પત્રરૂપે પ્રવાસવર્ણન લખી મોકલ્યુ હતું સીન્યોર વાલે ખભાતમા એક કૌતુક દીઠુ એને વિષયે તે કહે છેઃ

"અમે ખભાત પહોચ્યા તે જ દિવસે, જમીજૂઠી ઘડીક વિશ્રાન્તિ લઈને, બધી જાતના પક્ષીઓની એક પ્રખ્યાત ઇસ્પિતાલ જોવા ગયા, ત્યા માદા તથા લૂલા પક્ષીઓને રાખે છે અને યત્નપૂર્વક પાળે છે પક્ષીઓને સભાળનાર માણસોનો નિર્વાહ પણ ધર્માદામાથી થાય છે . . . મે ત્યા કૂકડા, પારેવા, મોર, બતક વગેરે જાતજાતના પક્ષી દીઠા. પક્ષી સાજુ થાય એટલે જગલી હોય તો એને છોડી મૂકે છે, અને પાળેલ હોય તો કોઇ સજ્જનને ઘેર રાખવા આપે છે આ ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર વસ્તુ મે જોઈ તે આ હતી, કે જેણે ચશ્મા પહેર્યા હતા એવો ધોળી દાઢીવાળો એક વૃદ્ધ માણસ ઉદરના અનાથ બચ્ચાને પેટીમા રૂ વચ્ચે રાખતો હતો અને પક્ષીના પીછા વતી એને દૂધ પાતો હતો બચ્ચા નાના હતા ને દૂધ વિના બીજુ કાઇ ખાઈ શકતા નહોતા. એ માણસે અમને કહ્યુ કે, એ બચ્ચા મોટા થાય એટલે એને છોડી મૂકીશ

× × × ×

"બીજે દિવસે અમે માંદા તથા લૂલા બકરા ઘેટાની જગ્યા જોઈ, એની સાથે કૂકડા, મોર વગેરે બીજાં જનાવર પણ હતા, અને એ બધાને સંભાળનાર સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં જ નાની નાની ઓરડીઓમાં રહેતા હતા અહીંથી આઘે લૂલી, અશક્ત, વૃદ્ધ, અથવા દૂબળી ગાયો તથા વાછડાની ઇસ્પિતાલ અમે જોઈ પશુઓની સાથે એક મુસલમાન ચોર પણ હતો, તે ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયો એટલે એના બેય હાથ કાપી નાખેલ હતા પણ હવે પોતાનું પેટ ભરવાને અશક્ત થઈ જવાને લીધે તે પીવાઈ પીલાઈને મરે નહિ એટલા માટે દયાળુ હિન્દુઓએ એને અહીં રાખ્યો છે અને એને કોઈ વાતે ઊણપ રહેવા દીધી નથી વળી શહેરના એક દરવાજા બહાર અમે ગયો, વાછડા તથા બકરાનું મોટું ધણ જોયું, તેમાં કેટલાક માંદા હતા એને સારવાર કરવા રાખ્યા હતા, બીજાં નધણિયાતા જણાયાથી રાખી લીધા હતા અને કેટલાક માંસાહારી મુસલમાનોને પૈસા આપીને છોડાવેલ હતા (આ તે બકરા વગેરે, ગાયો કે વાછડા નહિ), અને એ બધાને ધર્માદા ખાતે રાખેલ ગોવાળ ખેતરમાં ચારતા હતા આ પ્રમાણે સાજાં થઈ જાય એટલે કોઈ દયાળુ માણસને ભળાવે છે કતલથી છોડાવેલ જનાવરમાંથી મે ગાયો ને વાછડાને બાદ કર્યાં, કારણ ખભાતમાં ગાય, વાછડા કે બળદને કોઈ મારતું નથી, અને હિન્દુઓએ નવાબ સાહેબને મોટું નજરાણું આપીને ગોવધની બધી કરાવી છે, અને કોઈ ગોવધ કરતો જણાય તો એને આકરી શિક્ષા, દેહાન્તદંડ પણ થાય"

# પરિશિષ્ટપર્વ

## ૧

## પાંજરાપોળમાં સુધારો

### [ લે. મિ. વિલ્યમ સ્મિથ ]

વર્તમાન પાંજરાપોળોમાંની વધુઘટુ સ્થાયી તથા નિશ્ચિત આવકવાળી કેટલીક સાધારણ ઠીક ચાલે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નકામાં થયેલાં અમુક ઢોરને આશરો આપે છે. પરંતુ વેપારપાણી મંદ હોય અને ફાળાના પૈસા વસૂલ કરવામાં વિલંબ થાય એવા વખતમાં ઘણી પાંજરાપોળોમાં ઢોર ભૂખનું કષ્ટ વેઠી વેઠીને અન્તે મરી જાય એવો અનુભવ વિરલ નથી. આવી સ્થિતિમાં ગોશાળા ગાયનું આશ્રયસ્થાન મટીને વધસ્થાન બની જાય છે, અને તેમાં વધનું સાધન છરો નહિ પણ ભૂખમરો હોય છે. આવી ભયાનક દુર્દશા ઓછામાં ઓછા છ પ્રસંગે મારા જોવામાં આવી છે. એટલે પાંજરાપોળો વિષયે પ્રથમ કરવાનું તે આ, કે સ્વાભાવિક મરણ-

પર્યન્ત સારી રીતે ખવરાવી તથા સાચવી શકાય અને ભીડ ન થાય એવી રીતે રહી શકે એના કરતા વધારે ઢોર કોઇ પણ પરિસ્થિતિમા ત્યા સઘરવામા ન આવે

નિશ્ચિત આવકવાળી તથા મૂડી મેળવી શકે એવી બધી મોટી પાજરાપોળોમા મારા મત પ્રમાણે ત્રણ વિભાગો કરવા જોઇએ, અને તે બધા ઉપર કેળવાયેલા દુગ્ધાલય-વ્યવસ્થાપકની દેખરેખ જોઇએ

૧ પાજરાપોળ વિભાગ, જ્યા બેલ વિના બીજા ઘરડા તથા નકામા ઢોર સ્વાભાવિક મોતે મરે ત્યા સુધી પળાય

૨. ગોશાળા વિભાગ, જ્યા કતલથી બચાવેલી ગાયોમાથી ઓલાદ આપે એવી હોય તે, તેમજ બીજી દૂધાળી ગાયો રહે આ ગાયોના દૂધની નોધ રહે અને દૂધ સૌથી વધારે નફો રહે એવી રીતે વેચાય ઉત્તમમા ઉત્તમ ખુટ આ ગાયોને દેખાડાય અને વાછડાને સભાળપૂર્વક ઊછેરાય ધણખુટ દાખલ કામ આવે એમ ન હોય એવા વાછડાને ખસી કરવા, અને ખુટ દાખલ અર્થે આવે એવાને ત્રીજા વિભાગમા મૂકવા અથવા ગામડામા ધણખુટ દાખલ મોકલવા. વાછડી બધી ઊછેરવી વાછડીઓની સખ્યા બહુ વધી જાય, એટલે તે સભાવિત હિન્દુઓને એની શરતે વેચાતા આપવા કે કામ અથવા દૂધથી ઊતરી જાય એટલે પાજરાપોળ વિભાગમા એને મૂકી જાય

૩ ખુટ વિભાગ, જ્યા આસપાસના લોકોના ઉપયોગ અર્થે સર્વોત્તમ જાતના ખુટ રહે જે ગાયોને વ્યવસ્થાપક ઓલાદ લેવા લાયક ગણે એ બધીને આ ખુટ વિના મૂલ્ય દેખાડાય, અને દેખાડાની નોધ રહે આસપાસના પ્રદેશમા

ખુંટ વિના બીજા બળદને વિના મૂલ્યે ખસી કરવાનુ કામ પણ આ વિભાગમા થાય

ભેશની ઓલાદ સુધારવા કાઇ વિશેષ પગલા લેવાનું પ્રયોજન નથી માદા દૂધ આપે અને નર કામ આપે આમ બેવડા ગુણ ઢોરની જે જાતમા હોય નહિ તે જાત આ દેશમા રાખવી પોસાય એમ નથી પાડો સામાન્ય રીતે ખેતરમા કે ગાડામા કામ આવતો નથી, અને તેથી ઓલાદ અર્થે જોઇએ તે વિના બીજા બધા પાડાને જન્મતા જ કતલ કરવામા ન આવે તો તે દેશને બોજારૂપ થઈ પડે છે હિંદુસ્તાનના લોકો મોટે ભાગે પશુવધમાત્રથી વિરુદ્ધ છે, નહિ તોપણ માસને માટે પાડા ઊછેરવા પાલવે નહિ, કેમકે એ જાતના માસની કિમ્મત પડતરથી ઓછી છે

ગાય દૂધે ઘટી ગઈ છે, એટલે જ હિંદુસ્તાનમા ભેશ જીવે છે અને વધે છે, અને મજબુત તંદુરસ્ત વાછડાને પૂરુ પડે એટલુ જ નહિ પણ તે ઉપરાત પોતાના ખાધાખર્ચ જેટલુ ગાય વિશેષ દૂધ આપે, ત્યાંસુધી બધી જાતની ગાયોની દૂધ આપવાની શક્તિ વધારવી એ ઢોરઊછેરની પ્રવૃત્તિમાત્રનું લક્ષ્ય હોવુ જોઇએ જે અને જે દિવસે આ ધોરણને આપણે પહોચી જઇએ, તો અને તે દિવસે ભેશ નિરર્થક થઈને આર્થિક શક્તિનો ભોગ થઈ પડશે હાલમા દેશના ઘણા ભાગમા ખેડૂ બળદ ઊછેરવા બે ત્રણ ગાય રાખે છે અને ઘરજોગા દૂધથી સારુ એક બે ભેશ રાખે છે. આ સ્થિતિ કદાપિ ટકી શકે નહિ એમા વધારે પડતુ ખર્ચ છે, અને હાલ જે ગાયો બળદ ઊછેરવામા જ કામ આવે છે તે ભવિષ્યમા વાછડાને ઊછેરવા ઉપરાત ઘરજોગુ દૂધથી કેમ

પૂરું ન પાડે એનું કાંઇ કારણ નથી. આ દેશનાં ઢોર માસની દષ્ટિએ નકામા જેવા છે, અને બળદ સારું ગાય ને દૂધ સારું ભેંશ રાખવી આપણને પરવડે નહિ. આ બેય કામ ગાય જ કરી શકે અને ગાયે જ કરવા જોઇએ. એટલે પાજરાપોળોએ ગાયને પાળવા તથા સુધારવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. હિંદુસ્તાનમા ખેતીનો આધાર બળદની માતા ગાય ઉપર છે, ભેંશ ઉપર નહિ; અને લોકોની તંદુરસ્તી ગાયના દૂધથી ટકી રહે તથા સુધરે એમ છે. ગાય દૂધે ઊતરતા ભેંશ આગળ આવી છે, એટલે ભેંશે એક રીતે અનધિકારપ્રવેશ કર્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે પાજરાપોળોને ચલાવવા લાયક ખરેખરા હુશિયાર માણસોને પાજરાપોળોમા રાખવામાં આવે તો તેમા દેશનું ભારે કામ થાય એમ છે.

[વાચક ઉપલી નોંધ ઉપરથી જોઈ શકશે કે ચાલુ પાજરાપોળોના પરિચયપૂર્વક મિ. સ્મિથે તે લખી છે. પોતે ઘણી પાજરાપોળો જોઈ છે એમ એણે મને કહ્યું. એના મત પ્રમાણે પાજરાપોળોએ વૃદ્ધ તથા અપંગ ઢોરને આશરો આપવો જોઇએ, એટલું જ નહિ, પણ ગોપાલનનું કામ કરવું તથા લોકોને ગોપાલનની કળા શીખવવી જોઇએ, અને એટલા માટે પાજરાપોળને અંગે સુવ્યવસ્થિત આદર્શ દુગ્ધાલય તેમ જ ખુંટવિભાગ રાખવા જોઇએ. આ ઉપરાત ચર્માલય પણ જોઇએ એમ હું માનું છું. ચર્માલય વધારવા વિષે મિ. સ્મિથ સાથે મેં ચર્ચા કરી. એ વિચાર એને આકર્ષક લાગ્યો, પણ પોતાના વિષય બહાર વિચરવાની એની ઇચ્છા નહોતી. ભેંશ વિષયે મિ. સ્મિથે સાવધાનપણે ઉલ્લેખ

કર્યો છે તે જાણવાજોગ છે. પશુવધ વિષયે આપણને અરેરાટી છે તે એને નથી, હોઈ શકે નહિ, છતા તે જુએ છે કે આ દેશમા નકામા ઢોરનો વધ સૂચવવો તે કોઇ પણ દેશમા વૃદ્ધ તથા અશક્ત માબાપનો વિનાશ સૂચવવા જેટલુ જ અસ્થાને છે. એટલે હિંદુઓની લાગણીમા પ્રવેશ કરવાનો એણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આપણી પરંપરાની સાથે બંધ બેસે એવી રીતે ઢોરને પાળવાના તથા સંભાળવાના ઉપાય સૂચવ્યા છે મિ. સ્મિથની મહત્ત્વની નોંધમા કરેલી સૂચનાઓ વિષયે પાંજરાપોળોના વ્યવસ્થાપકો વિચાર કરશે અને શરૂઆતમા નહિ જેવા ખર્ચે કરી શકાય અને પરિણામે બહુ નફો આપે એવા વ્યવસ્થામા આવશ્યક ફેરફાર કરશે, એવી હું આશા રાખુ છુ. મો. ક. ગાંધી ]

## ૨

## ગામડામાં ઢોરનો સુધારો

[ગામડામા ઢોર સુધારવાની સહકારી યોજના વિષયની મિ. સ્મિથની નોંધ આ નીચે આપુ છું. પાંજરાપોળવાળી યોજનાનો તો તત્કાળ અમલ થઈ શકે એમ છે, કારણ એમા સાધન તૈયાર છે અને તેમા માત્ર સુધારો જ કરવાનો છે, પણ શહેરોથી દૂર અને ઘીના પેદાશના ક્ષેત્રથી બહાર આવેલા ગામડા સંબંધી રજુ કરેલી આ યોજના અમલમા મૂકવી પ્રમાણમા કઠણ છે. પરંતુ આર્થિક પરવશતા તથા ગોપાલન વિષયે લોકોના અજ્ઞાનને લીધે જ્યાથી બળાત્કારે વેચાઈને ઢોર કતલખાને જાય છે, તે સંખ્યાબંધ ગામડેથી જ ખરા સુધારાનું મંડાણ થઈ શકે. દેશના અનેક કતલખાનામાં જે ઢોર આવી ભરાય છે એની હાલચાલનો કોઈ સંભાળથી અભ્યાસ કરે, તો જણાય કે યેન કેન પ્રકારેણ તથા જેમ બને એમ તરત પૈસો મેળવવો એ જ જેનો સિદ્ધાન્ત છે એવા દલાલો આ દૂર રહેલા ગામડામાથી કતલખાના સારું ઢોર વેચાતા આણે છે. ગોસેવકનું કામ ઇચ્છામાત્ર વડે જેના તેનાથી ન થઈ શકે. જેમ વકીલ, દાક્તર, એંજિનિયરને,

તેમ એને પણ પોતાની કળા શીખવી પડે છે, અને તે બધા કરતા વધારે શ્રમ લેવો પડે છે એટલે અમુક પસંદ કરેલા ગામડામા મિ સ્મિથની યોજનાને અમલમા મૂકવાના હેતુપૂર્વક આપણા ઢોરના તથા ગામડાના હિતેચ્છુઓએ એ યોજનાનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ યોજનાને વેદવાક્ય જેની સમઝવાની નથી જેને ઢોરઊછેરની અથવા સહકારની યોજનાઓનો પરિચય નથી એને તે આદર્શનો અર્થ સારે છે સરકારી સહકારી ખાતાનો યોજનામા ઉલ્લેખ છે તેથી અસહકારીએ ભડકવાનું કારણ નથી રાષ્ટ્રીય અસહકાર જેવુ તો હમણા કાઇ છે જ નહિ, હતું તે વખતે પણ બધા સરકારી ખાતા પરત્વે એનો અમલ કરતા નહોતા. સહકારી સસ્થાઓનો જેણે ત્યાગ નહોતો કર્યો એવાય અસહકારીઓ હતા, અને આજ પણ હુ કેટલાક અસહકારીને જાણુ છુ, જેઓ સહકારી સસ્થા સાથે સબધ રાખવા છતા અસહકારી નામ ધરાવે છે પણ કાયદેસર સહકારી સભાનો જેને લાભ ન લેવો હોય એવા ગોસેવક પણ યોજનાનો ઉપયોગ કરી શકે, સહકારી ખાતું ખરા દિલથી સલાહ આપે તો તે એનો લાભ લ્યે, અને સહકારી ખુટનો ઉપયોગ કરવા મળે તો કરે. ખેડૂતોને ઢોર સુધારના વિષયે કેળવણી આપવા મડવુ એ મુખ્ય વાત છે, અને એ દિશામા આ યોજના સહાયક છે યોજનાનો બરાબર અમલ થાય, તો ઢોરની કિમ્મત તથા દૂધની નીપજ બમણી થાય એવી મિ સ્મિથની પ્રતિજ્ઞા છે મો. ક. ગાંધી ]

**૫૦૦ માણસ તથા ૫૦-૨૦૦ પુખ્ત ઉમરની ગાય ભેંશવાળા આગગાડીથી દૂર આવેલા ગામડામાં ઢોર સુધારવા વિષયની નોંધ**

આ પ્રકાર તથા કદના ગામડામા વાછડાને ધવરાવતા જે દૂધ વધે તે બધુ ગામવાસીઓ જ એક અથવા બીજે રૂપે વાપરે

પ્રાન્તિક સરકારી સહકારી ખાતાના આશ્રય નીચે ગામડાના બધા ઢોરના માલિક મળીને સહકારી ઢોરસુધારણ સભા સ્થાપે એક જણ પાસે જેટલા ઢોર હોય એટલા ચાર ચાર આનાના સભાના ભાગ (શેર) તે રાખે એક સભાસદ એક મત આપે એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ભાગિયાઓએ ચુટેલા ૬-૮ માણસની બનેલી એક નાની કાર્યવાહક સમિતિ આ સહકારી સભા ઉપર અકુશ રાખે આ કાર્યવાહક સમિતિ પ્રમુખ, સેવાર્થી મત્રી તથા સેવાર્થી ખજાનચીને ચુટે, તેમા પ્રમુખ સમિતિનો સભ્ય જ હોય, પણ મત્રી તથા ખજાનચી સમિતિના સભ્ય હોય એવુ આવશ્યક નહિ

નાણા, દફતર, ઢોર ઉછેર, ઢોરનો ચારો, ઢોરના રોગ ઇ ઇ વિષયમા આવી સભા, વિશેષે કરીને કામ શરૂ કરતી વખતે, તે તે શાસ્ત્રવિશારદોની સલાહ મેળવે તથા અનુસરે, નહિ તો તે નિરર્થક થઈ પડે એટલે વ્યવસ્થા, નાણા, હિસાબ, હિસાબતપાસ વિષયે સભા ઉપર સ્થાનિક સહકારી ખાતાની દેખરેખ હોવી જોઇએ, અને એને સ્થાનિક ખેતી તથા પશુવૈદક (વેટરિનરી) ખાતાની સલાહ તથા મદદ મળવી જોઇએ સભાનુ દફતર તથા હિસાબ તે તે પ્રદેશની દેશી ભાષામા જ રહે સભાએ કરવાના કામ અગત્યના ક્રમમા નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગામના નાનામોટા ઢોરમાત્રને વિષે બધી વિગતવાર પત્રક બનાવવુ

૨. એકેએક ઢોર ઉપર માલિકી સૂચવનારો આકડો ડામ દઈને છાપવો, અથવા કાનમા છુંદણું પડાવવું.

૩. સ્થાનિક ખેતીખાતાની મદદથી સભાસદોની દર પચાસ પુખ્ત ઉમરની ગાયો દીઠ એક સારો ધણખુંટ રાખવાની, તથા એને ખવરાવવા પીવરાવવા સંભાળવાની અને એકેએક ખુંટના દેખાડાની બરાબર નોધ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૪. સ્થાનિક ખેતીખાતા દ્વારા અથવા તેની સંમતિથી સારા ખુંટ મેળવવા અને જાહેર કરવું કે સભાસદોને વિના મૂલ્યે અને એમ ઇષ્ટ લાગે તો, સભાસદ વિનાના બહારના અમુક માણસોને કાંઇક મૂલ લઈને ખુંટનો ઉપયોગ મળી શકશે.

૫. દર પચાસ ગાય ભેંશ દીઠ એક ખાસ પસંદ કરેલો ખુંટ અથવા પાડો અનામત દાખલ અખંડ રાખવો, તે વિના ગામમા બળદ પાડા હોય તે બધાને સ્થાનિક પશુવૈદ્યક ખાતાની મદદથી ખસી કરાવવા. આ અનામત ખુંટ તેમના ધણી પાસેથી સભાએ વેચાતા લઈ લેવા અને ચોથી કલગમા બતાવેલા ખુંટની સાથે રાખવા.

૬. બધા સભાસદોના ઢોરને પૂરો પડે તે ઉપરાત અકસ્માતને સારું સંઘરી રાખી શકાય એટલો ચારો સહકારી ધોરણે ઊગાડવો, સંભાળવો તથા ભરી રાખવાની યોજના સ્થાનિક ખેતી ખાતાની સલાહથી ઘડવી.

૭. દૂધ નોધવાની યોજના કરવી, જેથી સભાસદોની સાગમા સારી ગાયભેંશના દૂધની નીપજની પ્રમાણભૂત નોધ રહે. આટલા સારું દઝણા ઢોરમાંથી અર્ધાં સુધી બહુ દૂધાળા ઢોર સભાએ પસંદ કરવા. અને પ્રતિષ્ઠિત સેવાર્થી કાર્યકર્તાઓની મારફત આમ પસંદ કરેલી એકેએક ગાય દૂઝે ત્યા સુધી

અઠવાડિયામાં એક દિવસ તેમના દેખતા દોવગાવવી આમ દૂધ નોધાય તેટલી તે આખા અઠવાડિયાની દૈનિક સરેરાશ નીપજ ગણી, અને દરેક આંકડાને સાતે ગુણવાથી આખા વેતરની નીપજ ઠીક ચોકસાઇથી નક્કી થઈ શકે

મૂડી જોઇએ તેનો આંકડો ગણવામાં એમ માની લીધું છે, કે પંજાબમાં તથા બીજે થાય છે તેમ સ્થાનિક સરકાર અર્ધો ભાવે ખુટ પૂરા પાડશે સભાસદોના ઢોરને વાછડાં થાય, તેમાંથી કયા ખસી કરવા અને કયા ખુટ દાખલ અખંડ રાખવા તે સ્થાનિક ખેતી તથા પશુવૈદક ખાતાની મદદથી અને દૂધની નોધને આધારે સભા નક્કી કરે

ગામડાની ભેંશની ઓલાદ સુધારવા કાંઇ વિશેષ પગલાં લેવાની જરૂર નથી એના કારણ પાંજરાપોળવાળી નોધમાં મેં આપી દીધાં છે ગામમાં ભેંશના માલિક હોય એને સભાસદ બનવા નોતરવા, અને સંભાળપૂર્વક ઊછેરને પરિણામે ગાયનું દૂધ વધે એટલે ક્રમેક્રમે ભેંશને ઠેકાણે ગાય રાખવામાં તેમને ઉત્તેજન આપવું આગળ ઉપર સભાસદોના વધારાના દૂધની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રશ્ન સભા આગળ ઉપસ્થિત થાય તે વખતે ગાય ભેંશ બેયના દૂધની વ્યવસ્થા વિચારાય

બીજાં પણ અનેક કામ સભા કરી શકે અને કરે, પણ સભાને આવક નહિ જેવી હોય અને ગામના ઢોરના માલિકોના લાભાર્થે એનું અસ્તિત્વ હોય, એટલે જેના ઉપર વ્યાજ ન ભરવું પડે એવી મૂડી એણે મેળવવી જોઇએ ભાગિયાને વ્યાજ આપવામાં કાંઇ ખર્ચ ન થાય, અને સભાને પ્રાથમિક તથા પુનરાવર્તી ખર્ચ થાય તેનો અડસટ્ટો નીચે પ્રમાણે છે.

## પ્રાથમિક ( મૂડી ખાતે ) ખર્ચ

| | |
|---|---|
| ૨ ખુંટ પ્ર રૂ. ૧૭૫ એકના ( અર્ધી કિમ્મત ) | રૂ. ૩૫૦ |
| ૧ છુંદણા પાડવાનું યંત્ર | ૯૦ |
| ૧ વધારાનો ખુંટ સ્થાનિક | ૬૦ |
| ૧ દૂધ જોખવાનું યંત્ર | ૧૫૦ |
| 'ફર્નિચર' | ૫૦ |
| | કુલ રૂ. ૭૦૦ |

## વાર્ષિક ચાલુ ખર્ચ

| | |
|---|---|
| ત્રણ ખુટ પાળવાનું વાર્ષિક ખર્ચ | રૂ ૩૭૦ |
| એક નોકરનો વાર્ષિક પગાર | ૧૫૦ |
| ખુટના વાડાનું ભાડું | ૬૦ |
| કાર્યાલયને સારુ ઓરડીનું ભાડું | ૫૦ |
| પરચુરણ તથા 'કન્ટિજન્સી' | ૫૦ |
| ખુટને અકસ્માત્ ઇત્યાદિ | ૧૦૦ |
| દવા ઇત્યાદિ | ૨૦ |
| મૂડીનું વ્યાજ ( બૅંકને દેવાનું ) | ૫૦ |
| | કુલ રૂ. ૮૫૦ |

## વાર્ષિક આવકનો અંદાજ

| | |
|---|---|
| ખાતર વેચતા | રૂ. ૪૦ |
| બહારના માણસો પાસેથી દેખાડાનું મૂલ | ૧૦ |
| | કુલ રૂ. ૫૦ |

આવક રૂ ૫૦ બાદ કરતા વાર્ષિક ખર્ચ રૂ ૮૦૦.

મૂડી જોઇએ તે મેળવવી કઠણ ન પડે, કેમકે કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદોની સંયુક્ત અંગત જોખમદારી ઉપર, ઉપર દર્શાવેલી નાની રકમ મધ્યસ્થ સહકારી બેંક પાસેથી ઘણું કરીને મળી જાય.

વાર્ષિક પુનરાવર્તી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે, પોતે જેટલી રકમ ભેળા કરે તેટલી રકમની વાર્ષિક મદદ સભાએ સ્થાનિક સરકારના ખેતી અથવા સહકારી ખાતા પાસેથી માગવી. એટલે સભાએ વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦ ઊભા કરવા જોઇએ. આમાથી અમુક ભાગ ઉદાર સજ્જનો પાસેથી મળી શકે, અને બાકીના ભાગ સારું સભાસદો પાસેથી ઢોર દીઠ દર મહિને બે આના ઉઘરાવી શકાય. ગામમા કુલ ૩૦૦ ઢોર હોય તો આ નાના ઉઘરાણાથી સભા ચલાવવાનો અર્ધો ખર્ચ મળી જાય.

આ રીતે સહકારી સભા પ્રામાણિકપણે ચાલે તો હું ધારું છું કે ત્રણ પેઢીમા એટલે દશ વર્ષમા ઢોરની કિમ્મત તથા દૂધની નીપજ બમણી થાય

## ૩

## ઢોરનો ચારો

(મિ ગેશેટ્ટીનો ગાંધીજી ઉપર પત્ર)

નાના ખાતા મારા પિતાના ૧૧ ખેતર હતા તેમાંનું સૌથી મોટુ ૧૨૦ એકરનું અને સૌથી નાનું ૪ એકરનું હતું અને જેમ મોટા ખેતરમા તેમ જ નાનામા પણ વારાફરતી નોખા નોખા પાક ઊગાડવામા આવતા ૧ એકર ઘઉં, ૧ એકર મકાઈ અને ૨ એકર ઢોરચારો અને આપના વાંધાનો મારો આ જવાબ છે નાના ખેતરમા પણ વારાફરતી નોખા નોખા પાક થઈ શકે અને કરવા જોઇએ અમારો નાનો ખેડૂત માત્ર એક જ જોડી બળદ રાખતો, પણ તેને અતિશય કાળજીથી ચારો ખવડાવતો, અને તેના ચાર એકરના જુદાયત પાક ઉપર તે, તેની સ્ત્રી અને તેના બે ત્રણ છોકરાનો નિર્વાહ ચાલતો અને તે ઠીક સુખી હતો, કારણ મારા પિતા કહેતા તેમ તેનું નાનું ખેતર તો એક વાડી હતું, તે ખેતરની તસુ તસુ જમીનમા તેના પરસેવાનું (પરિશ્રમ)નું ઉત્તમોત્તમ ખાતર પૂરેલું હતું. તેની પાસે શાકપાનની એક નાનકડી વાડી હતી, તેની પાસે ઓલિવના ઝાડો હતા, તેની પાસે તેના ખેતરમા શેતુરના ઝાડો હતા જેની

ઉપર દ્રાક્ષના વેલા ચડેલા હોય, અને અંજીર તથા ચેરીનાં ઝાડ પણ તેણે ઊછેર્યાં હતાં. તેની સ્ત્રી શીયાળામાં તેને માટે કાંતતી અને લુગડા વણતી, અને ઊનાળામાં રેશમના કીડા રાખી રેશમ ઊપજાવતી. એ ખેડૂત પાસે થોડા મધપૂડા પણ હતા, ખેડાખેડના સમયમા તે ગાડીબળદ ભાડે ફેરવતો. ઉપરાંત ઘેટા, ડુક્કર અને મરઘા પણ રાખતો.

પેલું મોટું ૧૨૦ એકરનું ખેતર હતું તેની વ્યવસ્થા ચાર ભાઇઓ અને તેઓની સ્ત્રીઓ તથા છોકરા તથા મોટેરાઓનું બનેલું એક સંયુક્ત કુટુંબ કરતું: એટલે એકંદર ૪૦-૫૦ માણસ. આ ખેતર ઉપરના નાના ખેતર કરતાં ત્રીશગણું મોટું હતું. પણ તેમને બળદની એક જોડીને ઠેકાણે ત્રીશ જોડી નહોતી રાખવી પડતી. આઠ જોડીએ તેમને ચાલી રહેતું. તેઓ ત્રીશગણું ખાતર ન પૂરતા, ને તેમને ત્રીશગણી મજૂરી ન કરવી પડતી. તેમાથી ત્રીશગણા ઘઉં કે મકાઈ કે દોગચારાનો પાક ન ઊતરતો, અને તેઓ ત્રીશગણું સૂતર કે કપડા નહોતા ઉત્પન્ન કરી શકતા. ૨૦ વર્ષ સુધી આ ખેતરોમાંથી કેટલો પાક ઊતરતો તેનો મને અનુભવ છે. અમારે ચોક્કસ હિસાબ રાખવો પડે છે, કારણ અમે ઢુંડા, ફળ, કાપડ સુદ્ધાં બધી વસ્તુઓ અમારા ગણોતીઆ સાથે વહેંચી લેતા, જો કે અમારા અર્ધા ભાગમાથી અમારે ભારે મહેસૂલ ભરવું પડતું, ઘરોની અને ખેતરનાં મકાનોની મરામત કરાવવી પડતી અને ઢોર, ઓજાર અને રસાયનિક ખાતરની અર્ધી કિમ્મત અમારે આપવી પડતી. મારા પિતાના મરણ પછી મોટું ખેતર ૬૦ હજાર લાયરે (૨૫ લાયર=૧ રૂ.) ને નાનું ૬ હજારે મેં વેચ્યું. એટલે ૧૨૦એકરના કરતાં ૪ એકરના ખેતરની ઊપજ અમને ત્રણગણી

હતી રૈયતના હિસ્સામાંથી કરો, મરામત વગેરેને અંગે કશુ બાદ ન જતુ અને તેથી તેનો હિસ્સો તો અમારા હિસ્સાથી બમણાથી વધતો એટલે ચાર એકરના ખેતરમાંથી ખેડુતને ૬૦૦ થી વધારે લાયર ઉત્પન્ન થતા, એ ઉપરાત રેશમના કીડામાંથી, ગાડી ભાડે ફેરવવામાથી અને કાતવાવણવામાથી જે રકમ વધારે મળે તે વધારામા આમ એની આવક ૯૦૦ લાયર (૬૦૦ રૂપિયા) સુધી પહોચતી એટલે મહીને ૫૦ રૂપિયા પડતી જમીન સામાન્ય છે, સમુદ્રની સપાટીથી એક હજાર ફીટ ઉચાઈ ઉપર એક ડુગરના ઢોળાવ ઉપર આવેલી છે, અને તેની કિમ્મત આટલી છે તે મનુષ્ય અને ઢોરની મજૂરીને પ્રતાપે

એટલે તમારા નાના ખેડૂતે પણ પોતાની અને સરસ ઢોરની મજૂરી જમીનને દેવી તેણે પણ રેશમના કીડા ઊછેરવા, ગાડી ભાડે ફેરવવી, શાકપાનની વાડી રાખવી, ફળઝાડો રોપવા, કાતવુવણવુ, અને અર્ધી જમીન ઢોરના ચારા માટે રાખવી તે જોશે કે આથી તે સુખી થશે અને તેના ઢોર પણ આબાદ થશે જો ખેતર ચાર એકરથી પણ નાનું હશે, અને અનેક ઠેકાણે વહેચાયલુ હશે તોપણ ઢોરને ભૂખે અધમુવા રાખવા એ તો અયોગ્ય જ છે તેને બદલે તો જપાનીઓ જેમ પોતાના ખેતર હળે ખેડવાને બદલે કોદાળાથી ખોદી નાખે છે તેમ તેણે કરવુ

મારો મુદ્દો એક જ એ છે કે જો ઢોર પાળે તો તેણે તેને પોતાના બાળકોની જેમ પાળવા જોઇએ, અને તેને દરરોજ ખોરાક મળે છે કે નહિ તેની કાળજી રાખવી જોઇએ અને તેમ તો ત્યારે જ કરી શકશે કે જ્યારે તે પોતાની અર્ધી—

બહેતર છે કે ત્રણ પંચમાંશ—જમીન ઢોરચારો ઊગાડવાને માટે રાખશે, અને વારાફરતી એક વર્ષ ઘાસચારો તો બીજે વર્ષે અનાજ એમ વાવતો જશે. આમ કરશે તો તેને જણાશે કે એ જમીનમાંથી પહેલા કરતા ત્રણગણું ઉત્પન્ન ઊતરશે, અને અર્ધી ભોં ઢોરને આપ્યાથી મનુષ્યનો ખોરાક ઓછો નથી થવાનો, ઉલટો વધશે.

હિંદની ગરીબાઈ વારાફરતી પાક ઉત્પન્ન કરવાની આડે નથી આવતી. અને કાયમ એક જ પાક કરવામા જેટલો ખર્ચ થાય છે તેથી વધારે ખર્ચ આ પાકફેરવણી કરવામાં નથી થતો. જાવામા ડચ સરકારે લોકોને ચાબૂક મારીને ડાંગરનો પાક વાવતા કર્યા હતા. ત્યાની વસ્તી તેમના રાજ્યમા ૨૦ લાખથી વધી ૩ કરોડ થઈ છે, અને પ્રમાણમાં ચોખા અને શેરડીનું ઉત્પન્ન પણ વધ્યું છે. અને આ ફેરફાર કરવાને મૂડીની જરૂર નહોતી પડી, પણ માત્ર બુદ્ધિમાન્ સરકારે બળ વાપર્યું હતું. હિન્દુસ્તાનમા અમુક વિચારો દાખલ કરવાને અને લોકો પાસે કામ કરાવવાને ચાબૂક વાપરવાનો તો સવાલ જ નથી. આપણે તો લોકોને પરાણે નથી કરાવવા માગતા, સમજાવીને કરાવવા માગીએ છીએ. એટલે મારી આશા છે કે જે વર્ગ ખેડૂતવર્ગને દોરે છે તેઓ લોકોને સમજાવવાની મહેનત લેશે, અને આપ જેવા આ વર્ગના આધ્યાત્મિક નેતા આ બાબતમાં પહેલ કરશે. આપ ટેકો આપશો તો ઘણો ફેર પડી જશે. દશ કરોડ અવાચક પશુ આપને દયામણી આંખે વીનવી રહ્યા છે.